

CELÂLEDDİN ED-DEVVÂNÎ'NİN Şİ'Î OLDUĞUNA YÖNELİK İDDİALAR ÜZERİNE

Mustafa AKMAN*

Öz

Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerinde yetişip önemli görevler üstlenen Celâleddîn ed-Devvânî, yaşadığı yüzyılın büyük âlimlerinden biridir. XV. yy. İslâm felsefî geleneğini, kendinden sonraki nesillere aktarmada önemli bir mütefekkir olan Devvânî ile ilgili ele alınması gereken önemli konulardan biri, onun mezhebî yönüdür. Zira bilindiği üzere, bir bilginin mensup olduğu mezhep onun hayatını ve fikirlerini de etkileyebilecek bir özelliğe sahiptir. Buna ek olarak bazı İranlı yazarların bu konu üzerinde özellikle durmaları ve ilgili Farsça literatürün önemli bir kısmında onun Sünnî iken sonradan mezhep değiştirerek Şi'î olduğuna dair iddiaların bulunması da düşünürümüzün mezhebini önemli kılmaktadır. Onun gizli bir Şi'î olduğunu ilk kez Kadı Nûrullah el-Mar'aşî Mecâlis el-Mü'minîn isimli eserinde iddia etmiştir. Konunun bu yönüne binaen yazarımızın gerek Sünnî, gerekse Şi'î olduğuna dair ileri sürülen önemli argümanları burada tartışmaya çalışacağız. Bu amaçla önce kaynaklara ve yazarımızın kendi eserlerine göre meselenin hangi merkezde tartışıldığına kısaca göz atacak, daha sonra da Şi'î olduğunun delili kabul edilen misalleri tartışmaya açacak ve böylelikle Sünnî bir eğitimden geçen Devvânî'nin, fikhî yönden Şâfi'î, i'tikâdî açıdan ise Eş'arî kelâmcısı olduğunu, hayatında herhangi bir mezhep değiştirmenin meydana gelmediğini ortaya koyacağız.

Anahtar Kelimeler: Devvânî, Mar'aşî, Mecâlis, Ehl-i Sünnet, Şi'a, Ali Devvânî.

ON THE ASSERTION OF JALÂL AL-DİN AL-DAWWÂNĪ BEING SHĪ'ĪTE

Abstract

Celâleddîn ed-Dawwânî, who grew up and took important duties during Karakoyunlu and Akkoyunlu periods, is one of the great scholars of the century he lived. One of the important issue that must be dealt with about ed-Devvani, an important thinker in bringing the 18th century Islamic philosophical tradition to his later generations, is his sectarian direction. As it is known, the sect in which a knowledge belongs has a characteristic that can affect his life and his ideas. In addition, both some Iranian writers especially point to this issue, and in a considerable part of the relevant Persian literature there are allegations that at first he was Sunni, thereafter he changed his sect and became Shi'i. The first time Kady Nurullah al-Mar'ashî alleged that he was a secret Shi in the work of Mecâlis al-Mu'minin. We will try to argue here the important arguments put forward that our writer is Sunni, and Shi'i. For this purpose, we will first briefly look at which

Makale gönderim tarihi: 21.01.2018, kabul tarihi: 06.03.2018
Doi: 10.26791/sarkiat.381995

* Dr. Öğrt. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam bölümü öğretim üyesi. e-posta: makman64@gmail.com.

center his position is according to the sources and the own writings of our writer, and then we will open to discuss the examples considered to be the proof of his being Shi'i, and thus we will reveal that Dawwānī, which is based on Sunni education, is Shafi'i from the aspect of fiqh, Ash'ari theologian in terms of faith and also no sectarian change in his life.

Keywords: Dawwānī, Mar'ashī, Mecâlis, Ahl al-Sunnah, Shi'a, Ali Devvânî.

Giriş

Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerinde yetişip önemli görevler üstlenen Celâleddîn ed-Devvânî (v. 908/1502), yaşadığı yüzyılın büyük âlimlerinden biridir. XV. yy. İslâm felsefî geleneğini, kendinden sonraki nesillere aktarmada önemli bir mütefekkir olan Devvânî, Şihâbuddin es-Sühreverdî el-Maktûl'un (v. 587/1191) işrâk, Muhyiddin b. el-Arabî'nin (v. 638/1240) vahdet-i vücûd ve Nâsiruddîn et-Tûsî'nin (v. 672/1273) ahlâk felsefesinden istifade etmiş; şerh ve te'lifleriyle bu düşünceleri paylaşmıştır. Eserlerinin vefatından önce başta Osmanlı toprakları olmak üzere İslâm dünyasının birçok yerinde tanınması, henüz hayatta iken şöhretinin yayıldığını göstermektedir. Bu şöhreti sebebiyle pek çok talebe kendisinden ilim tahsili için Şirâz'a gelmiş ve bu öğrenciler vasıtasıyla günümüze kadar devam eden geniş bir "Devvânî Ekolü" oluşmuştur.

Eş'arî kelâmcılarından Adudüddin el-Îcî'nin *el-Akâidu'l-Adudîyye*'sine Devvânî tarafından yapılan şerh, Osmanlı medreselerinde sürekli okutulmuş ve Kânûnî Süleyman (v. 974/1566) sonrası Osmanlı medreselerinin yeni geleneği olmaya başlamıştır. Bu eser, üzerine yapılan çalışmalardan da anlaşılacağı üzere XVI. yüzyıl sonrası Osmanlı medreselerinde önemli bir kelâm ders kitabı olacak, daha sonra yazılan kelâm kitaplarına kaynaklık edecek ve oldukça rağbet görecektir.

Mamafih Kadı Nûrullah el-Mar'aşî eş-Şüşterî (v. 1019/1610), onun esasen gizli bir Şi'î olduğunu ve onun *Akâidu'l-Adudîyye Şerhi*'ni Cerûn'daki mevki sahibi bir Ehl-i Sünnet büyüğünün isteği üzerine kaleme aldığını ve bundan dolayı yazarın bu eserdeki görüşlerinin kendisinin gerçek düşünceleri olmayıp takiyye mahsulü olduğunu iddia etmiştir. Sonraki dönem İranlı yazarlar bu konu üzerinde özellikle durmuş ve ilgili Farsça literatürün önemli bir kısmında onun Sünnî iken sonra mezhep değiştirerek Şi'î olduğuna dair iddialarda bulunmuşlardır.

Mar'aşî'nin bu iddiasının aksine Devvânî'nin hayatında ve ondan yaklaşık yüz sene sonraya kadar yazılmış kaynaklarda bu konuda herhangi bir tartışma söz konusu değildir. Bu hususu ilk defa ele alıp geniş bir şekilde çeşitli iddialar ileri sürerek Devvânî'nin mezhep değiştirdiğini ve ima yoluyla da olsa, hayatı boyunca Şi'î olduğunu ama takiyye yaparak Sünnî görüldüğünü iddia eden ilk kaynak, ondan yaklaşık bir asır sonra yazılmış olan *Mecâlis*'tir.

Mar'aşî bu iddiayı ileri sürerken konuyu temellendirmek için herhangi bir kaynağa dayanmadığından bu görüşün, tamamen kendi indî yorumu olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Devvânî'nin takiyye yapan gizli bir Şi'î olduğunu kabul etmek mümkün değildir.

1. DEVVÂNÎ'NİN Şİ'Î OLDUĞU İDDİASINI İLK DEFA ORTAYA ATAN KADI NÛRULLAH EL-MAR'AŞÎ EŞ-ŞÜŞTERÎ

Devvânî'nin vefatının üzerinden yaklaşık yüzyıl geçtikten sonra onun esasen Şi'î mezhebine mensup bir alim olduğu ve şartların dayatması sebebiyle onun

kendisini Sünnî ekole mensup bir şahsiyet olarak sunduğu iddiasında bulunulmuştur. Tespit edilebildiği kadarıyla bu iddiayı ilk olarak Kadı Nûrullah el-Mar'aşî eş-Şüşterî'nin (et-Tüsterî) (956-1019/1549-1610) ortaya attığı görülmektedir.

Sultân Yakub'un (v. 896/1490), Devvânî'ye iltifât edip Şîrâz'dan Tebriz'e getirterek Fars Eyâlet Kadılığını verdiğini¹ belirten Seyyid Ziyauddin Nûrullah b. Şerefiddîn el-Mar'aşî eş-Şüşterî'nin kendisi, Hindistan'da kendisini Sünnî göstererek kadılığa kadar yükselmiş ve lakin gizli bir Şî'îlik faaliyeti içerisinde bulunmuş; Sultân Cihangir (v. 1037/1627) devrinde durumu anlaşılınca da bu sebepten idam edilmiştir. Şüşterî'nin konuya dair eseri *Kitab-ı Müstetab-ı Mecâlis'il-Mü'minîn*'dir. Mutaassıp bir Şî'î olan yazarın bu eseri yazmaktaki asıl gayesinin, Sünnî müslümanların çoğunu Şî'î mezhebinden göstermek olduğu anlaşılmaktadır. *Mecâlis el-Mü'minîn*'i kaleme alan Şüşterî, birçok sûfiyi de kendisinin oluşturduğu tarihî öneme sahip Şî'îler listesine dâhil etmekle tanır. Nitekim o, Beyazîd, Cüneyd, Sehl et-Tüsterî'nin gerçek sûfi olduklarına ve her ne kadar başka türlü görünseler de aslında Şî'î olduklarına inanırdı. Bu inanç, onun, geçmişteki bütün önemli sûfilere sempati duymasına neden olmuştur.² Bu yüzden olacak ki ona Şî'a-tıraş (:her konuyu Şî'a tarafına yontan, bu açıdan yorumlayan) lakabı verilmiştir.³

Mecâlis yazarı mezhep taassubunda o kadar ileri gitmiştir ki, Ebu Hâmid el-Gazzâlî⁴ (v. 505/1111) ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî⁵ (v. 816/1413) gibi Eş'arî olduklarında hiçbir şüphe bulunmayan kişilerin bile Şî'î olduklarını iddia edebilmiştir.⁶ İşte *Mecâlis* yazarının bu Şî'îleştirme ya da gösterme faaliyetinden Devvânî de nasibini almıştır. Devvânî'nin Şî'î olduğunu iddia eden ilk kaynak olan *Mecâlis*'in ileri sürdüğü deliller aşağıda tartışılacaktır. Şu da var ki Şüşterî'nin Devvânî'nin hayatıyla ilgili verdiği bilgilerin çoğu önceki kaynakların tekrarı olmakla birlikte, eserleri konusunda verdiği bilgilerin büyük kısmının doğru olduğu görülmektedir. Burada Mar'aşî'nin, gerek bu konudaki özel gayretine ve gerekse eseri yazmadaki gayesine bakılarak, Devvânî'nin eserleri hakkında verdiği bilgiler doğru olduğu gibi, Şî'îliğine dair verilen bilgilerin de doğru olduğunu okuyucuya telkin etme niyeti taşıdığı tahmin edilmektedir.⁷

Müellifin Şî'î olduğuna dair tartışmaları ele alan Mar'aşî'nin ortaya koyduğu iddialara göre Devvânî, *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye* adlı eserini bir Ehl-i Sünnet büyüğünün isteği üzerine para karşılığında yazmıştır. Buna göre bu eserde savunulan görüşler onun gerçek düşünceleri olmayıp, asıl metne sadık kalarak,

¹ Allâme Kadı Nûrullah Mar'aşî Şüşterî (et-Tüsterî), *Kitab-ı Müstetab-ı Mecâlis el-Mü'minîn*, Tahran, 1365hş, c. II, s. 221.

² Bkz. Nasrullah Pürcevâdî, "On İki İmam Şî'îliğinde Tasavvufa Muhalefet", (çev. Abdullah Kartal), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, cilt: XI, sayı: 1, s. 240.

³ Ahmet Özel, "Şüşterî", *Diyânet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 277-279.

⁴ Mar'aşî, *a.g.e.*, c. II, s. 191-199.

⁵ Mar'aşî, *a.g.e.*, c. II, s. 217-220.

⁶ Mar'aşî, *a.g.e.*, c. II, s. 191-199, 217-220; ayrıca bkz. Vecih Kevserani, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, (çev. M. Canyürek), Denge Yayınları, İstanbul 1992, s. 153.

⁷ *Mecâlis el-Mü'minîn* Devvânî'nin hayatı ve şahsiyeti üzerinde özellikle durmakta ve kırka yakın eserini sayarak onlar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Eser, Devvânî'nin çağdaş bilginlere yer vermesi bakımından da dikkate değerdir.

Eş'arîlik doğrultusunda açıklamalarda bulunmuştur.⁸ Üstelik Mar'aşî'nin bu asılsız iddiaları bazı çevrelerde kabul de görmüştür. Nitekim son iki asırda yaşamış bazı Şi'î bilginler, bu iddiaya dayanarak onun Şi'î olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁹ Oysa adı geçen eserin ele alındığı yerde görüleceği üzere bu şerh yazara isnâdı en kesin eserlerden birisidir. Bunu Mar'aşî de kabul etmektedir. Öte yandan kişi zorla da olsa böylesi bir faaliyette bulunurken yani ne karşılığında ve amaçla olursa olsun mecburiyeten bir kitap yazarken yine de sonuçta kendisinin sayılacak bir takım tasarrufları illaki olmaktadır. Sözgelimi Eş'arîliğin fırka-ı nâciyeliği hususunda bu kadar ısrar edilmez veya bazı hususlarda telmih veya lafı gevelleme de olabilirdi. Ne var ki müellifin kitabın baştan sona kadar tutumunda böylesi bir imayı bile hissetmek olası değildir.

2. İDDİALAR VE BUNLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hem kendisi hem de babası için Sıddîkî¹⁰ nisbesini kullanan Devvânî'ye bu nisbenin muhtemelen soyunun Ebu Bekir'e (r) ulaşmasından dolayı verildiği anlaşılmaktadır.¹¹ Diğer kaynaklar tarafından da Devvânî'nin ismi verilirken kullanılan¹² ve Devvânî de dâhil birçok yazarın yaklaşık yüzyıl boyunca manasını açıklamadıkları bu nisbenin neye delâlet ettiğini, tespit edilebildiği kadarıyla, ilk defa yorumlayan Mar'aşî olmuştur. Ona göre, Devvânî bu nisbeyi, soyunun (I. Halife) Ebu Bekir'in (r) oğlu Muhammed'e (v. 38/658) ulaştığına işaret etmek için kullanmakta ve onunla iftihar etmektedir.¹³ Mar'aşî'nin, Devvânî'nin soyunu Ebu Bekir'e değil de oğluna ulaştırmaya çalışması doğrusu dikkate değer bir konudur. Zira bilindiği gibi Ebu Bekir'in oğlu Muhammed, İslâm tarihinin ilk döneminde ortaya çıkan ihtilâflarda Ali'nin taraftarı olup Osman'ı öldürenler tarafında bulunmakta idi. Mar'aşî'nin bu sebeple Muhammed'i tercih ettiği anlaşılmaktadır.¹⁴

Ona göre Sıddîkî nisbesini kullanması, gizli bir mana ve ince bir sır (remz) olup işin gerçeğini bilenlere saklı değildir. Mar'aşî, Devvânî'nin kendisini takiyye

⁸ Suat Atbaş, *Adudiddin el-İci'nin Akâid Metni Üzerine Yapılan Şerh ve Hâşiyeler*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007, "Basılmamış Yüksek Lisans Tezi" s. 9.

⁹ Bkz. es-Seyyid Nimetullah el-Cezairî, *el-Envaru'n-Nu'maniyye*, 4. bsk., Müessesetu'l-İlmi li'l-Matbuat, Beyrut, 1984, c. I, s. 133 (hâşiye), c. II, s. 34-35 (hâşiye); ayrıca bkz. Abdullah Hac Ali Münib, "Mukaddime ve Notlar", Devvânî, *el-Hucecu'l-Bâhire fi İfham'ı-Taifet'il-Kâfirat'il-Fâcire ve Huve fi'r-Redd ale'r-Rafida* içinde, 1. bsk., Mektebt'ul-İmâm el-Buhârî, 2000, s. 30-31.

¹⁰ Bkz. Devvânî, *Unmûzecu'l-Ulûm*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), *Selâsu Resâil* içinde, Meşhed, 1411 hş., s. 271; Devvânî, *Celâl Şerhu el-Akâid el-Adudîyye*, Matbaa-ı el-Hac Muharrem Efendi el-Bosnevî, yy., İstanbul, 1290, s. 2; Devvânî, *Tefsir Yâ Beni Âdem*, (Yazma), Süleymaniye Kütüphanesi, *Esad Efendi blm.*, no: 03685, vrk. 150/b-151/a; Devvânî, *Hâşiye alâ et-Tasavvurât*, Süleymaniye Kütüphanesi, *Bağdatlı Vehbi blm.*, no: 00867, İstanbul, 1307, s. 2; Devvânî, *Risâle-i Tuhfe-ı Rûhânî*, Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, *Şehid Ali Paşa blm.*, no: 02775, vrk. 25/a.

¹¹ Bkz. Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî ve ahlâkî, siyâsî, felsefî, tasavvufî ve kelâmî görüşleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 149.

¹² Meselâ bkz. Ebû Abdülkadir b. Şeyh b. Abdullah Ayderûsî, *Tarih'un-Nûr es-Sâfir an Ahbari'l-Karni'l-Aşir*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, s. 123; Ebu'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbn-i İmad, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbari men Zeheb*, Daru'l-Mesire, Beyrut, 1979, c. VIII, s. 160.

¹³ Mar'aşî, *a.g.e.*, c. II, s. 221 vd.; Akman, *Celâleddin ed-Devvânî*, s. 150.

¹⁴ Muhammed hakkında bkz. Adem Apak, "Muhammed b. Ebu Bekir es-Sıddîk", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 518.

yaparak Sünnî mezhebinden göstermekle birlikte gerçekte Şî'î mezhebinden olduğunu savunduğundan, burada remzden kastının Şî'îliğine gizli bir işaret olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵ Mar'aşî'nin bu yorumundan sonra birçok İranlı yazarın¹⁶ onun görüşünü benimsediği görülmektedir.¹⁷ Bazı yazarlar ise soyu (doğrudan) Ebu Bekir'e ulaştığı için Devvânî'nin bu nisbeyi kullandığını ifade etmektedir.¹⁸

Konuyu aydınlatmak için şunu belirtmek gerekir ki, Sıddîkî nisbesinin Ebu Bekir'in oğlu Muhammed'e ait olduğu veya soyunu ona nisbet etmek isteyenlerin böylesi bir nisbe kullanıp kullanmadığı hakkında bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak bu nisbenin meşhur olan kullanımı, doğrudan Ebu Bekir ile ilgilidir.¹⁹ Dolayısıyla Mar'aşî'nin yukarıda zikredilen spekülasyonu tamamen asılsızdır. Bu kullanıma göre Sıddîkî, Ebu Bekir'in bir lakabı olup soyunun ondan geldiğini iddia edenler genellikle el-Bekrî es-Sıddîkî nisbesini kullanmakta, kısaltarak ifade etmek gerektiğinde ise sadece es-Sıddîkî nisbesini tercih etmektedirler.²⁰ Bekrî nisbesi de tek başına bu manayı vermekle birlikte Devvânî'nin kendisi ve ona yakın kaynaklar bunu onun nisbeleri arasında zikretmemektedirler.

Esasen İslâm tarihinde soylarının Ebu Bekir'e ulaştığı rivâyet olunan F. Râzî (v. 606/1210) ve el-Fîrûzâbâdî (v. 817/1415) gibi birçok kişinin bulunduğu ve bunlardan bazısının Sıddîkî, bazısının Bekrî, bazısının da her ikisi ile birlikte anıldığı²¹ göz önüne alınarak bu nisbelerin daha çok soyla ilgili bir mana taşıdığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla Devvânî'nin kullandığı Sıddîkî nisbesini Mar'aşî'nin yorumladığı şekilde izâh etmek ve elde herhangi bir delil bulunmadığından bu nisbenin teşeyyu'î bir mana ifade ettiğini savunmak mümkün

¹⁵ Mar'aşî, *a.g.e.*, c. II, s. 221 vd.

¹⁶ Bu iddia sahiplerinden Ğulamhuseyin İbrahimî Diynanî, *Nûru'l-Hidâye*'ye dair tartışmalardan ayrı olarak, Devvânî'nin esasen eseri ez-Zevrâ'da irfânî söylem üzerinden bir teşeyyu' ızhârında bulunduğunu ifade etmektedir. bkz. *Celâleddîn Devânî Filozof-i Zovki Teellüh*, İntişarât-ı Hermes, Tahran, 1390/2012, s. 5-7.

¹⁷ Muhammed Mehdi b. el-Murtaza Bahrülulum Tabatabâî, *Ricalü's-Seyyid Bahru'l-Ulum/ el-Ma'rûf bi el-Fevâid er-Ricâlîyye*, (thk. Seyyid M. Sad Bahrülulum, Hüseyin Bahrülulum), Mektebetü's-Sadık, Tahran, 1944, c. II, s. 141-143; Muhammed Ali b. Muhammed Tahir Müderris Tebrîzî, *Reyhânetu'l-Edeb fî Terâcimi'l-Ma'rûfîn bi'l-Künye evi'l-Lakab: Küna ve Elkab*, Çaphane-i Şafâk, Tebriz, 1347hş, c. II, s. 233; Abdullah Ni'met, *Felasifetü's-Şîâ hayatuhum ve asaruhum*, Dâru'l-Fikri'l-Lübnani, Beyrut, 1987, s. 436; Mehdi Dehbâşi, "Tahlîli Ez Endişehâyı Felsefî ve Kelâmî Celâleddîn Muhakkık Devvânî", *Hiredname-i Sadrâ Felsefe ve Kelâm dergisi*, III, Bahar 1375, s. 41-42; Ferište Ferîdûnî Furûzende, "Zindegânî-î Celâleddin Devvânî", Devvânî, *Tehlîliyye* içinde (mukaddime), İntişarat-ı Müessesesi-i Keyhân, Tahran, 1373, s. 13.

¹⁸ Muhammed Bakır el-İsbahânî Hansârî, *Ravdât el-Cennât fî Ahvâl el-Ulemâ ve es-Sâdât*, (thk. Esedullah İsmailiyyân), Mektebetü İsmailiyyan, Tahran- Kum, 1390, c. II, s. 239; C. Brockelmann, "ed-Devvânî", *Dâiret el-Maârif el-İslâmîyye*, İntişarat-ı Cihan, Tahran, 1933, c. IX, s. 307-308; Muammer Eroğlu, "Devvânî", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1977, c. III, s. 565; Corci b. Habib Zeydan, *Târîhu Adâbi'l-Lugati'l-Arabîyye*, (göz. geç. Şevki Dayf), [y.y.]: [t.y.], c. III, s. 255.

¹⁹ el-Gelenbevî ve el-Mercânî'nin bu yöndeki kanaati için bkz. Ahmet Hamdi Serbestzâde, *İlm-i Kelâmdan Akâid-i Adudîyye Şerhi Celâl Tercümesi*, Serasi Matbaası, Trabzon, 1310, s. 17.

²⁰ V. Vacca, "Sıddîk", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1966, c. X, s. 550.

²¹ Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerîf Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*, İslami İlimler Araştırma Vakfı N, İstanbul, 1984, s. 78; C. Brockelmann, "Bekrî", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1961, c. II, s. 459-460.

görünmemektedir. Geriye Devvânî'nin, soyunun Ebu Bekir'e ulaştığına işaret etmek için Sıddîkî nisbesini kullandığı ihtimali kalmaktadır. Ancak soyunun gerçekten ona ulaşip ulaşmadığı da bilinmemektedir.²² Mamafih Devvânî'nin kendisi de bu nisbeyi hemen her eserinde kullandığına göre onunla iftihar ettiği de anlaşılmaktadır. Artık bu nisbe açısından durum ne merkezde olursa olsun klasik kaynakların fikhî mezhebine işaretlen Şâfi'î nisbesini kullandığı Devvânî'nin nisbeleri itibariyle de olsa Sünnî olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bunun yanı sıra hocaları ve onlardan okuduğu eserlerden Devvânî'nin Sünnî bir eğitimden geçtiği anlaşılmaktadır.²³ Sünnî olduğuna işaret eden bir başka delil ise, her ikisi de Sünnî olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu hanedanları döneminde kadılık ve müderrislik görevlerinde bulunmuş olmasıdır.

Devvânî'nin mezhebini açıklığa kavuşturacak en doyurucu deliller şüphesiz kaleme aldığı eserlerde yer almaktadır. Hemen ifade edelim ki inceleme fırsatı bulabildiklerimizde hiçbirinde Şi'îliği benimsediğine dair ne doğrudan ve ne de dolaylı ifadeler bulunmaktadır. Aksine fikhî mezhebinin Şâfi'î, i'tikâdî mezhebinin ise Eş'arî olduğunu gösteren birçok dene mevcuttur. Sözelimi yazdığı ahlâk kitabında mensup olduğu mezheplerin büyüklerinden istifade ederek, İmâm Şâfi'î'yi ismen anmakta, suçlulara uygulanacak cezalar konusunda ise Şâfi'î mezhebi imâmının içtihatlarına göre görüş belirtmektedir.²⁴

3. DEVVÂNÎ'NİN Şİ'Î OLDUĞU İDDİASINA DAYANAK GÖSTERİLEN DELİLLER

a- Devvânî'nin eserlerinden deliller:

1- İddiaya göre Devvânî, *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye* adlı eserini bir Ehl-i Sünnet büyüğünün isteği üzerine para karşılığı yazmış, dolayısıyla bu şerhte savunulan görüşler onun gerçek düşünceleri olmayıp asıl metne sadakat göstererek izâhlarını Eş'arîliğe göre yapmıştır.²⁵ Oysa Mar'âşî'nin de kabul ettiği gibi Devvânî'ye isnâdı en kesin eserlerden biri olan söz konusu bu şerh, muhtevası itibariyle mezhebe taalluk eden konularda, onun daha önce yazdığı eserlerinde savunduğu görüşleri ve inançları ile tamamen uygunluk teşkil etmektedir. Bundan dolayı adı geçen şerh olmasa bile elimizde onun Sünnî olduğuna dair yeteri kadar delil bulunmaktadır. Hatta aynı tarihte yazdığı *Tefsîru Sûreti'l-Kâfirîn* adlı eserdeki tavrı da bahsi geçen eserdeki ile uyumaktadır. Bu yüzden Mar'âşî'nin sadece *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye* için değil bütün eserlerindeki fikirlerin gerçek görüşleri olmadığını delillendirmesi gerekirdi.

Daha da önemlisi elimizdeki kaynaklarda söz konusu eserin bir başkasının isteği üzerine yazıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Mar'âşî'nin bu şerhin Cerûn'daki mevki sahibi bir Ehl-i Sünnet büyüğünün isteği üzerine

²² Harun Anay, *Celâleddin Devvânî: Hayatı, Eserleri Ahlak Ve Siyaset Düşüncesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994, "Basılmamış Doktora Tezi", s. 43-52; Cevdet Akbay, *Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsir-u Kul ya Eyyuhel Kafirun (edisyon kritik)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987, "Basılmamış Yüksek Lisans Tezi", s. 10.

²³ Bkz. Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017, s. 34.

²⁴ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî Arapça Çevirisi*, Yazma, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Yazım tarihi: 1220, vrk. 111/a; Anay, a.g.t., s. 245.

²⁵ Mar'âşî, a.g.e., c. II, s. 222-223.

kaleme alındığına ve bundan dolayı yazarın bu eserdeki görüşlerinin gerçek düşünceleri olmayıp takiiye mahsulü olduğuna dair ifadesi,²⁶ gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Dahası Mar'aşî'nin iddiasının aksine bu şerhin Devvânî'nin görüşlerini yansıtan en önemli eserlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.

2- Devvânî'ye ait *Hâşiye alâ Şerh et-Tecrîd* adlı eserde, muârizı Sadreddîn eş-Şîrâzî'nin²⁷ (v. 902/1497) Ali'ye (r) ait bütün faziletlerin ziyadesiyle Ebu Bekir'de bulunduğunu nakledip ona verdiği²⁸ cevapta bu düşüncenin Ali'nin değerini düşüreceğini söylemesi.²⁹ Özel bir bağlamda cedel üslûbuyla ifade edildiği anlaşılan bu görüşün de Devvânî'nin Şi'îliğine işaret etmeyeceği söylenebilir. Bilakis onun *Tecridü'l-Akâid*³⁰ üzerine yazdığı hâşiyelerin her üçünün de muhtevasında³¹ mezhep değiştirdiğine dair herhangi bir ima dahi bulunmamaktadır.

b- Devvânî'nin Ali'yi övdüğü bazı beyitlerinin Şi'îliğine delâlet ettiği iddiası.³² Ali sevgisinin sadece Şi'îlere mahsûs olmayıp bunun başta tarikatlar olmak üzere bütün Sünnîler arasında da yaygın olduğu dikkate alındığında, bu beyitlerin delil teşkil etmeyeceği açıktır.

c- Devvânî'ye nisbet edilen bazı davranışlarla ona atfedilen bir sözün Şi'î olduğunu gösterdiği iddiası: Mar'aşî'nin kaynağını vermediği, ancak muhtemele kendisinin ürettiği ve belki de bu sebeple tespiti olanaksız gözükken bir rivâyete göre, yazarımızın muasırı olduğu söylenen Emir Şemseddin Esedullah Sadr Şuşterî'den nakledilen bir rivâyete göre, Şi'î mezhebine mensup ihtiyâr bir kadın Devvânî'yi takip edip onun mesh ederek abdest aldığı görmüştür. Yine Mar'aşî'nin beyanına göre bazı talebelerinden de aynı mahiyette rivâyetler bulunmaktadır.³³ Ayrıca kendisine zamanın imâmının kim olduğu sorulunca, eğer Şi'î birine sorarsanız, âhir zaman peygamberinin çocuğu Muhammed b. Hasan, Ehl-i Sünnet'ten birine sorarsanız Sultân Yakub'tur, der, şeklinde cevap vermesi, onun Ehl-i Sünnet inancını istihfâf ettiğini göstermektedir.³⁴ Ulaşabildiğimiz kaynaklarda yer almayan bu rivâyetlerin doğruluğunun tespit edilebilmesi imkan dahilinde değildir. Eserlerinde de bunu destekleyecek herhangi bir argüman söz

²⁶ Mar'aşî, *a.g.e.*, c. II, s. 223, 227.

²⁷ Bkz. Akman, *Celâleddin ed-Devvânî*, s. 41-44, 123-124; Harun Anay, "Mîr Gıyâseddin Mansûr", *Diyânet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, c. XXX, s. 125-128.

²⁸ Bkz. Devvânî, *el-Hâşiyetu'l-Eceddu'l-Celaliyyetu ala 'ş-Şerhi'l-Cedid li't-Tecrid*, Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar blm. No: 05552, vrk. 8/a-b.

²⁹ Mar'aşî, *a.g.e.*, c. II, s. 223. Ayrıca bkz. Abdülhüseyn Hâirî (yay. haz.), *Fihrist-i Kitabhane-i Meclis-i Şura-yı Milli, Meclis-i Şura-i Milli (Fihrist-i Meclis)*, Tahran, 1966, c. V, s. 124-125.

³⁰ Kendisinden sonra hem Şi'î hem de Sünnî bilginlerin üzerine şerh yazdıkları eserin bu şerh ve hâşiyeleri, imâmet tartışmasında Şi'a ile Sünnîler arasındaki çatışmayı izlemek için bol malzeme içerirler. Bu manada birçok Sünnî bilgin bu esere şerh ve hâşiye yazmış ve Osmanlılar devrinde Hâşiye-i Tecrîd adlı medreseler kurulmuştur. Bkz. Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşf ez-Zünûn an Esami'l-Kütüb ve'l-Fünun*, (tsh. M. Ş. Yalçınkaya, Kilisli R. Bilge), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1941 vd., c. I, s. 346-351; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: teşkilat, tarih*, İstanbul, 1976, s. 37.

³¹ Bkz. Akman, *Celâleddin ed-Devvânî*, s. 123-125.

³² Mar'aşî, *a.g.e.*, c. II, s. 223-225.

³³ Mar'aşî, *a.g.e.*, c. II, s. 222.

³⁴ Mar'aşî, *a.g.e.*, c. II, s. 223. ayrıca bkz. Hansârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 71.

konusu değildir.

d- Devvânî'nin Ali'nin (r) ve diğer imâmların kabrini ziyaret etmesi ve orada Sühreverdî'nin Hikmet el-İşrâk adlı eserini okutmasının Şi'îliğine delâlet ettiği hususu:³⁵ Ali'nin kabrini fırsat bulabilen her müslümanın ziyaret ettiği, dolayısıyla onu ziyaret etmenin sadece Şi'îlere mahsûs bir tavır olmadığı gibi bunun tek başına bir kişinin Şi'îliğini ispata kâfi gelmeyeceği de açıktır. Kaldı ki pek çok Sünnî tasavvuf ekolünün, artık gerekçesi her ne ise, kendini Ali (r) üzerinden temellendirmeye çalıştığı ve bu vesileyle sürekli onunla irtibatlı olmaya çalıştıkları³⁶ da bilinmektedir. Devvânî'nin kendini onunla ilişkili düşünmesi muhtemelen bundandır. Diğer imâmların kabirlerini ziyaret ettiğine dair kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte, doğru olduğu var sayılsa bile bir Sünnî için bu davranışın da normal bir durum olduğu bilinen bir realitedir.

Şunu yeniden belirtmeliyiz ki, yazımızın hayatında ve ondan yaklaşık yüz sene sonraya kadar yazılmış kaynaklarda bu konuda herhangi bir tartışma söz konusu değildir. XVI. yüzyılın başlarından itibaren Safevîler kanalıyla Şi'îleştirilen³⁷ İran'da yazılmış Farsça tarih kitapları da dâhil ulaşabildiğimiz hiçbir eser onun Şi'î olduğuna ya da mezhep değiştirdiğine işaret etmemektedir. Bu hususu ilk defa ele alıp mesnetsiz delillerle ortaya koyan ilk kaynak, kendisinden yaklaşık bir asır sonra yazılmış olan *Mecâlis*'tir.³⁸

Konuya başlarken Devvânî'nin Şi'î olduğunda bütün tahkik ehlinin hiçbir şüphesinin bulunmadığını belirten ve böylece işi delillerden ziyade psikolojik baskı unsuru olarak kullanıldığı gözüken imân noktasına ve sanal otoritelere havale eden Mar'âşî'nin kısaca anlatılan bu iddialarının bazı çevrelerde kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Bu yüzden, son iki asırda yaşamış birçok Şi'î yazarın,³⁹ Devvânî'nin hayatı ve eserlerini dikkate almadan onun Şi'î olduğunu savunmaları doğrudan ya da dolaylı olarak bu kaynağın iddialarını benimsediklerini göstermektedir. Bu yazarlar arasında en cüretli yorumları yapan ise Devvânî ile ilgili ilk müstakil araştırmayı yapan M. Ali Devvânî'dir.⁴⁰ Devvânî'nin Şi'îliğini

³⁵ Mar'âşî, *a.g.e.*, c. II, s. 224.

³⁶ Bkz. Devvânî, *Risâletü'z-Zevrâ*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), *Seb'u Resâil* içinde, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2002/1381, s. 181; Devvânî, *Şerhu Risâletü'z-Zevrâ*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), *Seb'u Resâil* içinde, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran, 2002/1381, s. 202.

³⁷ Krş. Mangol Bayat, "Kaçar Dönemi İran'ında Tasavvuf Karşıtlığı", (çev. Abdullah Kartal), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIII, ss. 1, 2004, s. 2004, 231.

³⁸ Mar'âşî *a.g.e.*, c. II, s. 222-223.

³⁹ Tabatabâî, *a.g.e.*, c. II, s. 141-142; Muhammed Ali Devvânî, "Risâle-i der Şerh-i Hâl-ı Celâleddîn-i Devvânî", (yay. Muzaffer Bahtiyar), *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî* içinde, Dânişgâh-ı Tahrân Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî, c. XVII, ss. 3-4, Tahran, 1349. s. 452; Hansârî, *a.g.e.*, c. II, s. 239-242; Ebu Muhammed Seyyid Muhsin b. Abdilkerim b. Ali Muhsin Emin, *A'yânü's-Şîâ*, (thk. Hasan el-Emin), Dârü't-Taaruf, Beyrut, 1983, c. IX, s. 122; Ni'met, *a.g.e.*, s. 436; Tebrizî, *a.g.e.*, c. II, s. 233-234; Muhammed Muhsin Aga Büzürg-i Tahrânî, *Tabakâtu A'lâmi's-Şîâ: ihyâü'd-dasır mine'l-karni'l-aşr*, (thk. Ali Nakî Münzevî), Danişgah-ı Tahran, Tahran, 1986, c. X, s. 221. Tespit edilebildiği kadarıyla kendisi Şi'î olmadığı halde Devvânî'nin Şi'î mezhebine döndüğünü söyleyen tek yazar Mısırlı Muhammed Ali Ebu Reyyan'dır. bkz. *Usulu'l-Felsefeti'l-İşrâkiyye İnde Şehabeddin es-Sühreverdî*, İskenderiye, 1987, s. 48.

⁴⁰ Bkz. Ali Devvânî, "Celaleddin Devvânî", (Bamefakhiri İslam Aşnaşevim, Karni Nahom-i Hicri), *Mekteb-i İslam* aylık dergi içinde, c. V, ss. 3, Merkez-i Tahkikat-ı kampiyotır-ı Ulum-ı İslamî, s. 38-44; Ali Devvânî, "Celaleddin Devvânî", (Bamefakhiri İslam Aşnaşevim, Karni

ispatlamayı gaye edinen İran'da yapılmış çalışmaların⁴¹ hemen hepsinin kaynağı olan M. Ali Devvânî, bu konu üzerinde özellikle durmasına rağmen Mar'âşî'nin yukarıdaki iddialarına pek az ilavede bulunabilmiştir.⁴² Ali Devvânî'nin ortaya koyabildiği en önemli malzemenin birisi Mar'âşî'nin de dayanmış olduğu, Devvânî'nin *Şerh-i Gazeli ez Hâfız-ı Şirâzî* adlı eserinde Mehdî'den bahsederken, aleyhisselâm tabirini kullanması, ikincisi ise son dönem Şi'î müelliflerce Devvânî'ye nisbet edilen⁴³ ve aşağıda değerlendirmesini yapacağımız *Nûru'l-Hidâye* adlı apokrif eserdir.⁴⁴

Mehdî inancının artık doğru yanlış⁴⁵ Ehl-i Sünnet'te de olduğu ve bu mezhebin muteber kabul ettiği bazı hadis kitaplarında⁴⁶ ahir zamanda gelecek Mehdî'nin Muhammed'in (s) soyundan olduğuna dair hadisler bulunduğu bir gerçek olduğuna göre,⁴⁷ aleyhisselâm ifadesinin onun Şi'îliğine delâlet etmediği rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca tasavvufî konularda İbn-i Arabî'yi takip eden Devvânî'nin Mehdî'nin Ehl-i Beyt'ten olacağını kabul eden üstadının inancından⁴⁸ etkilenmiş olduğu da bilinmektedir. Burada dikkat çeken önemli bir husus ise, Devvânî'nin eserinde hâtemu'l-velâye şeklinde yer alan Mehdî'ye ve babalarına salât ve selâmda bulunulurken, A. Devvânî'nin bu ibareyi On İkinci İmâm olarak yorumlaması ve buradan hareket ederek onun Şi'î olduğunu

Nahom-i Hicri), *Mekteb-i İslam* aylık dergi içinde, c. V, s. 4, Merkez-i Tahkikat-ı kampiyotir-ı Ulum-ı İslamî, s. 30-35. (Not: Türkiye'deki bilimsel çalışmalarda Devvânî, İran'daki çalışmalarda ise Devvânî kullanımı tercih edilmektedir.)

⁴¹ Meselâ bk. Fursatu'd-Devle Şirâzî, *Âsâr-ı Acem*, Bünyad-ı Ferheng-i İran, Tahran, 1983, s. 310-311; Sima Sadat Nurbahş, "Zindg-yi Asarr-u Endişehay-ı Celâleddîn Devvânî", *Tahkikat-ı İslami*, c. XIII, s. 1-2, Bahar- Tabistan 1378, s. 209-211; Ebu'l-Fazl Şükûhî, "Zindegi-yu Endişe-i Siyasi-yi Celâleddîn Devvânî", *Ulumu Siyasi*, Danişgah-ı Bakır El-Ulum, c. I, ss. 3, Zimistan 1377, s. 245.

⁴² Bkz. Devvânî, *Hâl-ı Celâleddîn-i Devvânî*, s. 452.

⁴³ Bkz. Akman, *Celâleddin ed-Devvânî*, s. 158-159.

⁴⁴ Bkz. Anay, *a.g.t.*, s. 201-206.

⁴⁵ Bkz. Emrullah Fatîş, "Hz. İsa'nın Mehdî Ve Deccalle İlişkilendirilmesi Üzerine", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIII, 2012, s. 177, 182-185; İsa Yüceer, *Kelam Fırkalarında Yöntem*, Konya, 2007, s. 61, 266-268; Mehmet Atay, *Kütüb-i Sitte'deki Mehdî Hadislerinin Dinler Tarihi Açısından İncelenmesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2003, "Basılmamış Yüksek Lisans Tezi", s. 56 vd.; Yusuf Şevki Yavuz, "Kıyamet Alâmetleri", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, c. XXV, s. 524-525.

⁴⁶ Bkz. Mustafa Akman, Mehdî İnancı Özelinde İlmî Çalışmalar İle Günümüz Toplumunun Geleneksel Anlayışı Arasında Görülen Uyuşmazlıklar, Bunun Yansımaları Ve Çözüm Önerileri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c. 10, ss. 51, Ağustos 2017, s. 1211-1215, 1217-1220, 1226-1228.

⁴⁷ Avni İlhan, *Mehdilik*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993, s. 111-140.

⁴⁸ İbn-i Arabî'nin mehdîlikle ilgili anlayışı için bkz. Mustafa Akman, *İbn-i Arabî: Kelami Tartışmalar, Sorular, Şüpheler*, Ekin Yayınları, İstanbul 2017, s. 326-327; İlhan, *a.g.e.*, s. 155 vd.; Ekrem Sarıçioğlu, "Mehdî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, c. XXVIII, s. 370. "İsnâaşeriyye Şiası, dünyanın son zamanlarında belli bir sülaleden belli vasıf ve yeteneklere sahip bir mehdînin geleceğini kabul eder. Tasavvufî teşeyyu' arasındaki ilişki sebebiyle olacaktır ki Feridüddin Attar, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Mevlana Celaleddin-i Rumî, Sadreddin-i Konevî ve Abdurrahman Câmî gibi mutasavvıflar veya mistik ruhlu kişiler de aynı kanaate sahiptir." Yusuf Şevki Yavuz, "Mehdî (İslâm İnancında Mehdî)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, c. XXVIII, s. 372.

söylemesidir.⁴⁹

Bunun dışında, ittifaka yakın bir çoğunlukla Şi'î âlimlerin Devvânî'nin Şi'î olduğuna şahadet ettiğini vurgulaması ve Mar'âşî hariç, bu bilginlerin (Bahrululûm Tabatabâî, A. B. Tahrânî ve S. E. Âmulî) hepsinin XIX. ve XX. yüzyılda yaşamış âlimler olması,⁵⁰ onun ne kadar zayıf delillere dayandığını, iddiasını ispat edecek yeterli delil bulamadığı zaman ise konuyu bir imân meselesi haline getirerek bütün Şi'îlerin bunu kabul etmesinin bir zarûret olduğu, çünkü Şi'î bilginlerin bu konuda ittifak ettiği gibi bir iddiaya sarıldığını göstermektedir. Son olarak, A. Devânî'nin, yazarımızın Şi'î olduğunun *Nûru'l-Hidâye* ve *Halku'l-A'mâl* adlı eserlerinden tamamen açığa çıktığını iddia edip,⁵¹ kulların fiilleri konusunda Devvânî'nin Eş'arî'ye (v. 324/936) ait kesb görüşünü benimsediğinin en iyi delillerinden biri olan *Halku'l-A'mâl* adlı risâlesinden⁵² hiçbir delil göstermemesi,⁵³ onun ne kadar subjektif davrandığının açık bir göstergesi sayılmalıdır.⁵³

4. DEVVÂNÎ'YE NİSPET EDİLEN VE ONUN Şİ'İLİĞİNE KANIT GÖSTERİLEN NÛRU'L-HİDÂYE KİTABI

*Nûru'l-Hidâye fî İsbât el-İmâme. Risâle-i Nûri'l-Hidâye, Envâr el-Hidâye*⁵⁴ adlarıyla anılan bu risâle daha çok birinci isimle meşhur olmuştur. Devvânî'nin Eş'arî mezhebine mensup iken hayatının sonlarına doğru mezhep değiştirerek Şi'î olduğunu iddia edenlerin dayandığı⁵⁵ en önemli delillerden biri dili Farsça⁵⁶ olan bu risâledir. Eserle ilgili en ilginç değerlendirmeleri, bu risâleyi yazarımıza nispet ederek yayımlayan M. Ali Devvânî yapmaktadır. Yazar, bütün Şi'î bilginlerin bu kitaba itimat ettiklerini belirttikten sonra bunlara misal olarak *Fevâid er-Ricâliyye*'nin yazarı Bahrululûm Tabatabâî'yi (v. 1212/1797) ve daha sonra da *Âsâr-ı Acem* yazarı Fursatu'd-Devle eş-Şirâzî'yi (v. 1339/1923) zikretmektedir. Bundan sonra ise Devvânî'nin yazım üslûbuna ve fikirlerine aşına olanların *Nûru'l-Hidâye*'den birkaç satır okuyunca eserin ona ait olduğunu hemen anlayacaklarını söylemektedir.⁵⁷ Görüldüğü gibi A. Devvânî'nin bütün Şi'î bilginlerinden kastı sadece biri XVIII., diğeri ise XX. yüzyılda vefat eden son dönem Şi'î bilginleridir. Bu yazarlardan önce yaşayan Sultân Muhammed Fahri Herâtî (v. 927/1521?), Gıyâseddin Handmîr (v. 941/1535), Hasan Rumlu (v.

⁴⁹ Devvânî, *Hâl-ı Celâleddîn-i Devvânî*, s. 452.

⁵⁰ Tabatabâî, *a.g.e.*, c. II, s. 141-142; Hansârî, *a.g.e.*, c. II, s. 239-242; Emin, *a.g.e.*, c. IX, s. 122; Ni'met, *a.g.e.*, s. 436; Tebrîzî, *a.g.e.*, c. II, s. 233-234; Tahrânî, *Tabakât*, c. X, s. 221.

⁵¹ Devvânî, *Hâl-ı Celâleddîn-i Devvânî*, s. 447-456.

⁵² Devvânî, *Risâle Halk el-A'mâl*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), er-Resâil el-Muhtâra içinde, Kütübhâne-i Umûmî, İsfahân 1405 hk., s. 67 vd.; Ayrıca bkz. Devvânî, *Risâle İsbâtü'l-Vâcibi'l-Cedîde*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), Seb'u Resâil içinde, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran, 2002/1381, s. 157.

⁵³ Anay, *a.g.t.*, s. 75-82.

⁵⁴ Şirâzî, *a.g.e.*, s. 310; Tabatabâî, *a.g.e.*, c. II, s. 141; Muhammed Muhsin Aga Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerîa ila Tasanifi 'ş-Şîâ: el-Müstedrekât*, (haz. Seyyid Ahmed Hüseyini), Dârü'l-Edva, Beyrut, 1986, c. XXIV, s. 385.

⁵⁵ Ca'fer es-Sübânî, *Mu'cemu tabakati'l-mütেকellimin*, el-İecne el-İlmiyye Müessesetu'l-İmâm es-Sâdık, Kum, 1425 hk., c. III, s. 331-332.

⁵⁶ Farsça metinleri çözmedeki katkılarından dolayı Zeynep Akman ve Naci Korkmaz'a müteşekkirim.

⁵⁷ Bkz. Seyyid Ahmed Tuysirkânî, "Giriş", *er-Resâil el-Muhtâra* içinde, (takdim, thk., ta'lik), Kütübhâne-i Umûmî, İsfahân, 1405 hk., s. 21.

985/1578), Sam Mirza (v. 974/1566) ve özellikle bir Şi'î propagandisti olan Mar'âşî'nin (v. 1019/1610) niçin eserlerinde bu risâleyi Devvânî'ye nisbet etmedikleri sorusunu ise cevapsız bırakmaktadır. Devvânî'nin üslûbuyla ilgili söylediklerini ise delillendirmeden bırakmıştır.⁵⁸

Devvânî'nin Şi'îliğini ispatlamak için büyük gayret sarf eden *Mecâlis el-Mü'minîn* de dâhil yazarımızın hayatına yakın tarihlerde yazılan müracaat ettiğimiz hiçbir kaynakta ona nisbet edilmeyen⁵⁹ bu kitap, XVIII. yüzyıldan sonra çoğu Şi'î müelliflerce kaleme alınan bazı eser ve incelemelerde ona nisbet edilmektedir.⁶⁰ Ayrıca bu risâlenin bulunduğu yazmalara yer veren bazı kütüphane katalogları da risâleyi yazarımıza isnaden vermektedirler.⁶¹ Bunlara ilaveten, çağdaş yazarlardan Seyyid Ahmed Tuysirkânî risâleyi, iki matbu ve bir yazma nüshaya dayanarak yine yazarımızın adıyla tahkik ve neşretmiştir.⁶² Risâlenin yazım tarihi ise Devvânî'nin hayatının sonları olarak tespit edilmektedir.⁶³

Devvânî'ye yakın kaynaklarca bu eserin ona nisbet edilmediği hususuna, risâlenin bilinen yazmalarının hiçbirinin yazarımızın yaşadığı döneme ait olmadığını ve bazı İranlı yazarlarca eserin Şi'î mutasavvıf Kutbuddin Neyrîzî'ye (v. 1173/1759),⁶⁴ bazılarınca ise Muhammed Tahir b. Muhammed Hüseyin eş-Şirâzî'ye nisbet edildiğini de ilave edince, *Nûru'l-Hidâye*'nin teknik açıdan Devvânî'nin eserleri arasında sayılamayacağı anlaşılmış olmaktadır.⁶⁵

Nûru'l-Hidâye'nin yazarı risâlenin başında, daha önce kendisini tamamen taklit eseri Sıddîkî sandığını,⁶⁶ o zamana kadar taklit ve taassup gereği Sünnî akideye bağlı kaldığını, bazı şüpheler neticesinde kendi inançlarını aklî ölçülere göre sorgulamak lazım geldiği kanaatine vardığını, bunu yapmak için Eş'arî, Mu'tezile, İmâmîyye ve Suriye'nin büyüklerinin kitaplarına ilaveten çeşitli tefsir ve hadis kitaplarını toplayarak bunları mütalaa için inzivaya çekilip bütün mezheplerin fikirlerinden bağımsız olarak karar verdiğini belirterek kısaca kendi geçirdiği fikrî değişimi anlatmaktadır.⁶⁷ Aklına takılan bazı şüpheleri çözmek için aklı ölçü almayı ve buna uymayanları te'vil etmeyi metot olarak benimsediğini

⁵⁸ Harun Anay, "Celâlüddîn ed-Devvânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 257-262.

⁵⁹ Mar'âşî, *a.g.e.*, c. II, s. 221-229.

⁶⁰ Tabatabâî, *a.g.e.*, c. II, s. 141; Devvânî, *Hâl-ı Celâleddîn-i Devvânî*, s. 449, 452; Şirâzî, *a.g.e.*, s. 310-311; Hansârî, *a.g.e.*, c. II, s. 239-240; Tebrîzî, *a.g.e.*, c. II, s. 233; Tuysirkânî, Giriş, s. 21; Ni'met, *a.g.e.*, s. 436, 438; Ali el-Fazıl el-Kainî Necefî, *Mu'cem Müellifi eş-Şîâ*, Vizaretü'l-İrşadi'l-İslâmî, Kum, 1984, s. 177; Emin, *a.g.e.*, c. IX, s. 122; Tahrânî, *ez-Zerîa*, c. XXIV, s. 385; Akbay, *a.g.t.*, s. 46; Mehdi Fakih İmani, "Zamanın İmanı", *Ehl-i Beyt Mesajı* Dergisi, c. I, s. I/Haziran-Ağustos, Ankara, 1993, s. 86.

⁶¹ Ahmed Münzevî, *Fihrist-i Nüshaha-yı Hattı Farisî*, Müessesesi-i Ferheng-i Mintika, Tahrân, 1969, c. II/I, s. 858.

⁶² Risâle-i Nûr el-Hidâye, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), *er-Resâil el-Muhtâra* içinde, İsfahân, 1405 hk., s. 109-128.

⁶³ Tuysirkânî, Giriş, s. 21.

⁶⁴ Tuysirkânî, Giriş, s. 21.

⁶⁵ Anay, *a.g.t.*, s. 203.

⁶⁶ Nûr el-Hidâye, s. 109.

⁶⁷ Nûr el-Hidâye, s. 109-111.

belirtmektedir.⁶⁸ Daha sonra bu şüphelerin çözümlerini serdeden yazar, bu kısımlarda, Tanrı'nın varlığı, görülmesinin mümkün olup olmadığı, Tanrı'nın fiilleri, âlemin kıdemi ve hudûsu,⁶⁹ peygamberlerin ismeti vb. konuları Şi'î akidesine göre izâh etmekte, bazen de Ehl-i Sünnet inançlarına cevap vermektedir.⁷⁰ Son kısımda ise imâmet meselesini tamamen Şi'î anlayışa göre ele alıp, on iki imâmın imâmetini kendince ispat etmektedir.⁷¹ Risâlenin bir yerinde Ali'nin imâmetini ele alırken, kendisinin *Halk-ı Ef'âl-i İbâd'a* dair bir eseri olduğunu onun sonuç kısmında bu mesele de dâhil İslâm dinin bütün usûl ve fîrûunu inceleyip bu vb. şüpheleri çözdüğünü belirtmektedir.⁷² Buna ilaveten *Ta'likât-ı Akâid-i Adudîyye* ve *Ta'likât-ı Tecrîd* adlı eserlerine de atıfta bulunmaktadır.⁷³

Kısaca özetlediğimiz bu risâlenin muhteva yönünden de yazarımıza ait olmadığına dair şu tespitlerde bulunmak mümkündür:

a- Risâlenin muhtevâsından anlaşıldığına göre bu eser, uzun bir düşünce neticesinde kaleme alınmıştır. Ayrıca yazar, mezhep değiştirme kararından önce çeşitli kitapları toplayarak bunları inceleyip bir karara varmak için bir nevi inzivaya çekilmiştir. İmdi başta Devvânî'nin hayatının son yıllarında siyâsî karışıklıklar neticesinde memleketinden kaçmak zorunda kaldığı, dolayısıyla bu işleri yapmaya fırsat bulamadığını bilmek gerekir. Ayrıca bu karışıklıklar sırasında yazarımızın, Tebriz ve civarında hâkimiyetini ilan eden Şah İsmail'in yanına değil de körfeye doğru kaçması ve orada bilinen son eserleri olan *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye* ve *Tefsiru Sûreti'l-Kâfirîn*'de Eş'arî akâidini müdâfaa etmesi *Nûru'l-Hidâye*'de verilen bilgilerin onun hayatına uygun düşmediğini göstermektedir. Tamamen Sünnî akideye uygun yazılan bu eserlerden sonra, zaman açısından *Nûru'l-Hidâye*'yi yazması ihtimali çok zayıf kalmaktadır.

b- Eserin girişinde yazar kendisini açıkça Devvânî olarak tanımlamaktadır. Hâlbuki Devvânî'nin giriş kısmı elimizde olan bütün eserlerinde Muhammed b. Es'ad es-Siddîkî ed-Devvânî kalıbı yer almaktadır. Öte yandan, bu girişlerde, kendisi için genellikle hakir, cânî gibi tevazu ifadeleri kullanırken *Nûru'l-Hidâye*'nin yazarı kendisi için, lâ şey⁷⁴ ifadesini kullanmaktadır ki bu, görebildiğimiz kadarıyla, yazarımızın bu bağlamda eserlerinde kullanmadığı bir tabirdir. Buna ilaveten bu eserin yazarımıza ait olabileceğine dair Siddîkî nisbesinden başka muhtevâsında hiçbir işaret bulunmamaktadır.

c- Devvânî gibi birçok eserinde, hatta son eserlerinde bile Ehl-i Sünnet inancını müdâfaa eden birinin geçirdiği fikrî değişimi daha tutarlı ve ayrıntılı bir şekilde ele alması beklenirdi. Hâlbuki bu risâlenin yazarı, acele ile bazı şüphelerine temas etmekte, daha sonra ise ele aldığı konuları Şi'î akâidine göre izâh etmeye çalışmaktadır. Hatta denilebilir ki, ilk satırlardan itibaren Ehl-i Sünnet'e mensup

⁶⁸ Nûr el-Hidâye, s. 111-112.

⁶⁹ Bkz. Dehbâşî, *a.g.m.*, s. 40-51.

⁷⁰ Nûr el-Hidâye, s. 112 vd.

⁷¹ Nûr el-Hidâye, s. 120 vd. Bu risâleyi Devvânî'ye nisbet eden bir Şi'î yazar, bu eserde on ikinci imâmın adının anılmasını Sünnî bir âlimin Mehdî'nin on ikinci imâm Hasan Askerî olduğunu itirafî şeklinde değerlendirmektedir. Bkz. İmani, *a.g.m.*, s. 86.

⁷² Nûr el-Hidâye, s. 127.

⁷³ Nûr el-Hidâye, s. 114.

⁷⁴ Nûr el-Hidâye, s. 109, 127.

olanları taassup, inat vb. kelimelerle suçlamaktadır. Bir âlimin yaklaşık seksen yıl bir i'tikâda sahip olup onu savunan birçok eser kaleme aldıktan sonra, bu kadar hızlı bir fikir değişimine uğraması pek mümkün gözükmemektedir. İ'tikâd değiştirdiği kabul edilse bile, bu değişimin aşamalarını yansıtan ve şüphelerini ele veren ara eserlerinin olması beklenirdi. Bu risâle böyle bir muhtevaya sahip değildir.

d- *Nûru'l-Hidâye* yazarının dediği gibi kulların fiilleri ile ilgili Devvânî'nin bir eseri bulunmakla birlikte, eserin gerçek ismi *Risâle fî Mes'eleli Halkı'l-A'mâl*'dir. Bu esere kendisi atıfta bulunduğu *Halk-ı Efâl-ı İbâd* şeklinde değil gerçek ismiyle anmaktadır.⁷⁵ Ayrıca Devvânî'ye ait söz konusu risâlenin sonunda, *Nûru'l-Hidâye*'de geçtiği şekilde, İslâm Dini'nin bütün usûl ve furuûnu ele alan bir sonuç kısmı bulunmamaktadır. Buna ilave olarak, hilâfet ve imâmetle ilgili bir sonuç bölümü yer almadığı gibi bu konulara hiç girilmemektedir. *R. fî Mes'eleli Halkı'l-A'mâl*'in son cümlesinde bir misal olarak Ali'nin sırdaşı Kümeyl'e verdiği cevaba atıfta bulunulmasını⁷⁶ bu söz bütün usûl ve furuû içine aldığından dolayı *Nûru'l-Hidâye* yazarı bu ifadeyi kullanmıştır, şeklinde yorumlayan bir görüş varsa da⁷⁷ *Nûru'l-Hidâye*'deki bütün konuları içine alan bir sonuç bölümü bulunduğunu belirten açık ifade dikkate alındığında bu görüşün bir zorlama ve uzak bir te'vil olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca söz konusu cevabın imâmet vb. *Nûru'l-Hidâye*'de ele alınan konularla ilgisi yoktur. Bu itibarla kulların fiillerinin tamamen Eş'arî kelâmına göre izâh edildiği *R. fî Mes'eleli Halkı'l-A'mâl*'de başka bir mezhebe döndüğüne dair bir delil bulunmaya çalışılması şaşılacak şeydir.

e- *Nûru'l-Hidâye*'de geçtiği gibi, bildiğimiz kadarıyla, Devvânî hiçbir eserinde *Havâşî el-Cedîde alâ Şerhi'l-Cedîd*, *Hâşîye alâ Şerhi't-Tecrîd*, *Havâşî eş-Şerhi'l-Cedîd* dediği eserlerini⁷⁸ Ta'likât⁷⁹ olarak adlandırmamıştır.

f- Devvânî, kendisinin son eserlerinden olarak bilinen *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye*'de, *Nûru'l-Hidâye*'de savunulan görüşleri ihsas ettirecek herhangi bir fikri savunması bir yana, aynen diğer Ehl-i Sünnet âlimleri gibi Şî'a'nın görüşlerini reddetmektedir.

g- Matbu nüshada yirmi (20) sayfa tutan *Nûru'l-Hidâye*'de dört kez akl-ı sahih tamlamasının kullanılması, bu terkinin eserin yazarının çok kullandığı tabirlerden biri olduğunu göstermektedir.⁸⁰ Risâleden anlaşıldığı kadarıyla akliselim anlamına gelen bu ifadeyi, Devvânî'nin kullandığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

h- *Nûru'l-Hidâye*'nin yazarı risâlenin başında taklitten kurtulup⁸¹ içtihadın yapılabileceği kanaatine vardıldıktan ve çeşitli eserleri tarafsız bir gözle okuyup bu görüşleri akıl ölçüsüne vurduktan sonra gerçeği anladığını belirtmektedir.⁸²

⁷⁵ Devvânî, *Celâl*, s. 26.

⁷⁶ Devvânî, *Halk el-A'mâl*, (thk. S. A. Tuysirkânî), s. 76.

⁷⁷ Hâirî, *a.g.e.*, IX/1, 278-279.

⁷⁸ Bkz. Devvânî, *Celâl*, s. 5, 87; Devvânî, *Unmûzec*, s. 285.

⁷⁹ Ta'likât için bkz. Sedat Şensoy, "Ta'likât", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 508-510.

⁸⁰ *Nûr el-Hidâye*, s. 112, 119, 122, 125.

⁸¹ Devvânî, *Celâl* isimli kitabının başında da kelâmî temel ve detay konularda taklitten kurtaran Allah'a şükürünü ifade etmektedir.

⁸² *Nûr el-Hidâye*, s. 111.

Devvânî'nin birçok eserinde /içtihatta bulunduğu, yeni görüşler savunduğu ve yer yer daha önceki bilginlere itirazda bulunduğu⁸³ bilindiğine göre, böyle birinin taklitten kurtulma mücadelesi vermemesi gerekirdi. Bunun yerine düşünce neticesinde hakîkate ulaştığını beyan etmesi daha uygun olurdu. Ayrıca kendi mezhebi içinde kalarak taklitten kurtulup içtihatta bulunması da mümkün iken, bunun ancak mezhep değiştirerek mümkün olabileceğinin vurgulanması makul görünmemektedir.

Bütün bunlara Devvânî'nin hayatının sonuna kadar Ehl-i Sünnet mezhebine bağlı kaldığına kaynakların şahadet ettiğini⁸⁴ de eklediğimizde *Nûru'l-Hidâye*'nin bilerek veya bilmeyerek Devvânî'ye nisbet edilmiş uydurma bir eser olduğu neticesinin çıktığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Dolayısıyla Devvânî'nin hayatının sonlarında mezhep değiştirdiğine delil olarak gösterilen *Nûru'l-Hidâye* adlı eser, Devvânî'ye ait olmayan aksine ona nisbet edilen uydurma bir risâledir. Muhteva, üslûp, kullanılan dil ve terimler açısından incelendiğinde söz konusu eserin Devvânî'ye ait olamayacağı ortadadır.

5. DEVVÂNÎ'YE NİSBET EDİLEN VE ONUN Şİ'Î OLMADIĞINA KANIT GÖSTERİLEN EL-HUCECU'L-BÂHİRE KİTABI

Öte yandan yukarıda bahsettiğimiz eserin dışında *el-Hucecu'l-Bâhire fi İfham'ut-Tâife el-Kâfira el-Fâcira ve Hüve fi er-Redd alâ er-Râfida Leanehümullâh* adıyla Devvânî'ye nisbet edilen⁸⁵ bir eserden daha bahsetmek icap etmektedir. *Nûru'l-Hidâye*'nin zıt kutbunda duran bu eserde müellif çok ağır ve galiz ifadelerle Şî'a'yı eleştirmekte ve birçok yerde Şî'î inanca mensup olanlara ağır tenkitler yöneltmektedir. Kitap Şî'îlerin kendilerine mü'min dediklerini gerçekte ise öyle olmadıklarını savunmaktadır. Bu arada Kur'an'ı Kerim'i kendi arzularına (hevâlarına) göre te'vil ettikleri, onu tekzip ettikleri ve tahrif edildiğini iddia ettikleri, sahabeyi⁸⁶ tekfirle⁸⁷ dini inkâr ettikleri, Ehl-i Sünnet'i tekfir ettikleri gibi

⁸³ Bkz. Devvânî, *Tasavvurât*, s. 12, 18, 22; Devvânî, *Tehzib el-Mantık ve el-Kelâm*, Yazma, Nurosmaniye Kütüphanesi, no: 02749, vrk. 30/a, 40/a, 42/b, 48/b, 55/b; Devvânî, *R. İsbâtu'l-Vâcib el-Kadîme*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), Seb'u Resâil içinde, Tahran, 2002/1381, s. 70, 80, 86-87.

⁸⁴ Abbas b. Muhammed b. Samir Abbas el-Azzâvî, *Tarihu'l-Irak Beyne İhtilaleyn*, İntişaratü'ş-Şerif er-Radi, Kum, 1410, c. III, s. 309, 311.

⁸⁵ Devvânî, *el-Hucecu'l-Bâhire fi İfham'ut-Taifet'il-Kâfret'il-Fâcira ve Hüve fi'r-Redd ale'r-Râfida*, (thk.-dirase: Abdullah Hac Ali Münib), 1. bsk., Mekteb'ul-İmâm el-Buhârî, 2000, s. 41-42.

⁸⁶ Devvânî'ye göre sahâbî, Nebîyi (s) imân ederek gören kişidir. Bu görme ister bülûğ döneminde olsun isterse önce keza bu sohbet uzun olsun olmasın fark etmez. Bkz. *Celâl*, s. 3-4. Devvânî, sahâbe arasında meydana gelen siyâsî ihtilâfları rafine ederek aktarmaktadır. (bkz. *Celâl*, s. 84) Oysa aralarında vücûda gelen ma'lûm ihtilâfların bir dönemden itibaren giderek i'tikâda dönüştüğü, bir diğer ifade ile o dönem müslümanlarının, siyâsî birtakım meselelerde münakaşalara giriştiği ve bu münakaşaların ise zamanla akâid mezheplerinin doğmasına yol açtığı bilinmektedir. Bkz. Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1992, s. 26-29, 87, 98 vd.; Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Akli*, (çev. V. Akyüz), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 177-178, 183-184, 187, 194, 313-314; M. Tahir İbn-i Aşûr, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, (çev. Vecdi Akyüz), Rağbet Yayınları, İstanbul, 2000, s. 274-277; Şükrü Delibaş, *Din'de Sapmalar ve Kur'an'a Dönüş*, Ufuk Yayınları, İstanbul, 1998, s. 86-88.

⁸⁷ Öyle gözüküyor ki bu dönemde muhaddisler de ashâbın fazileti konusunu ele almış ve sahabe hakkındaki rivâyetleri toplayarak yazdıkları eserlerle muhaliflerine karşı koymaya çalışmışlardır. Bu arada konuyla (fezailu's-sahabe) alakalı hadis diye uydurulmuş bir kısım

ifadelerle Şî'a'ya hücum etmektedir. Eserin sonlarına doğru ise yaklaşık yirmiye yakın konuda Şî'a'yı tekfir etmekte ve bunları sıralamaktadır.⁸⁸

Söz konusu kitaba dair bir çalışması bulunan Harun Anay bu kitabın Devvânî'ye nisbetini red sadedinde muhtevâsından hareketle şu mülahazalarda bulunmaktadır.

a- Devvânî zaman zaman Şî'a'yı tenkit etmekte ise de, hiçbir eserinde bu mezhebi, özellikle de İmâmîyye Şî'a'sını tekfir etmemektedir. Son eserlerinden olan *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye*'de bile Şî'a ile ilgili bahislerde bu mezhebe mensup olanları tekfir etmemekte, sadece eleştirmekle yetinmektedir.⁸⁹ Bu husus, eserin yazarımıza ait olmadığına en büyük delilidir.

b- Devvânî'nin eserleri daha çok kelâmî, felsefî ve tasavvufî bir muhtevaya sahiptir. Tefsirle ilgili risâlelerinde bile anılan konulara mutlaka temas edilmektedir. Hâlbuki elimizdeki risâlede, Ehl-i Sünnet ile Şî'a arasındaki kelâmî ve felsefî ihtilâflar üzerinde çok az durulmakta, bunun yerine tartışmalar ve delillendirmeler daha çok naslarla yapılmaktadır. Devvânî ise, naslardan istifade etmekle birlikte, mutlaka aklî delillendirmelere⁹⁰ başvurmaktadır. Bu yüzden *el-Hucecu'l-Bâhire*'yi yazanın üslûbu, düşünürümüzün bilinen eser yazma yöntemine uymamaktadır.

c- Bu risâlenin yazarı Şî'a'yı tekfir etmenin yanında, bu mezhebin görüşlerini gülünç, yalan, uydurma⁹¹ vs. bulmaktadır. Bunun yanında Şî'a'ya mensup olanlara köpek, yalancı, fâsik⁹² vb. sıfatlarla hakaret etmektedir. Başka mezheplere karşı böylesi bir üslûp yazarımızın eserlerinde görülmemektedir.

d- Eserde Ehl-i Sünnet'in meşhur dört mezhep ve imâmlarına temas edilirken yazarın Şâfi'î mezhebine mensup olduğu hissedilmemektedir. Hâlbuki Devvânî eserlerinde bu durumu çoğu zaman açıktan veya ima yoluyla belirtmektedir.⁹³ Bu eserde ise böyle bir tavır bulunmamaktadır.

e- Devvânî'nin başka bir eserinde İbn-i Teymiyye'ye (v. 728/1328) atıfta

sözler de paylaşmışlardır. bkz. Mehmet Efendioğlu, “Fezâilü's-Sahâbe”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, c. XII, s. 535; Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2008, c. XXXV, s. 492. Anlaşıldığı kadarıyla Şî'a'nın bu haksız ve yersiz nitelmesine karşılık muhaddisler de, etki tepki misali, ashâbı (Allah onlardan razı olsun) bu tarz rivâyetlerle yücelterek sonuçta tamamının udûl olduğuna kanaat etmiştir. Böylece sahâbeyi, ayaklarını yerden keserek (melekleştirerek) onların tersi yönünde ikinci kez büyük bir haksızlığa maruz bırakmıştır. Ve ne yazık ki böylelikle bu husus da polemik menşeli diğer bütün inançlarımız gibi din kisvesindeki siyâsî çekişmelerin güdümünde şekillenivermiştir. Oysaki kendi aralarındaki çekişmeleri ve başta Resulullah hakkında olmak üzere birbirlerini ıslah edip düzeltme çabalarıyla yani insan olarak sahâbe, bunu asla tasavvur bile edebilmiş değildi.

⁸⁸ Devvânî, *el-Hucec*, s. 65 vd., 383 vd.; Ali el-Kârî'nin Şî'a'yı tekfir etmediğine ilişkin bkz. Harun Akgöğ, *Ali el-Kârî Hayatı Eserleri ve İbn Arabî'ye Eleştirisi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1995, “Basılmamış Yüksek Lisans Tezi”, s. 55.

⁸⁹ Örnek olarak bkz. Devvânî, *Celâl*, s. 4, 47, 66, 83, 85-87, 90.

⁹⁰ Krş. Devvânî, *Unmûzec*, s. 303.

⁹¹ Devvânî, *Hucec*, s. 87, 122, 150, 154, 158, 168, 180, 222, 227, 310, 322, 331-332, 363.

⁹² Devvânî, *Hucec*, s. 85, 172, 195, 301, 321 vd.

⁹³ Devvânî, *Celâl*, s. 4-5, 90; Devvânî, *Tefsiru Sûreti'l-İhlâs*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), er-Resâil el-Muhtâra içinde, Kütübhâne-i Umûmî, İsfahân 1405 hk., s. 49.

bulunduğu bilinmekle birlikte,⁹⁴ İbn-i Cevzî'yi (v. 751/1350) zikrettiği tespit edilememiştir.⁹⁵

İmdi bu eserinde İbn-i Teymiyye ve İbn-i Cevzî'ye atıfta⁹⁶ bulunulmasından hareketle risâlenin Hanbelî mezhebinden biri tarafından yazıldığı intibahını edinen H. Anay'ın kanaatinin aksine bize bu esrin Devvânî'ye aidiyeti ihtimali daha yüksek gözükmemektedir.

Öncelikle Risâlede, Ehl-i Sünnet ile Şî'a arasındaki kelâmî ve felsefî ihtilâflar üzerinde çok az durulduğu tespiti, pek isabetli gözükmemektedir. Zira Devvânî, usûluddin konularında onlar gibi düşünmediğinin bilgisini kitabın geneline yaydığı gibi detay konularda⁹⁷ bile onlara muhalif olduğunu açıkça izhar etmiştir.

Devvânî'nin bahsi geçen eserinde kullandığı dil hususunda yapılan tespitler ise yerinde gözükmemektedir. Zira onun *el-Hucecu'l-Bâhire*'de kullandığı tabir câizse saldırgan dil ve eleştiri yöntemi diğer hiçbir eserinde kullanılmamıştır. Ne var ki bu tutumun izâh edilebilir nedenleri var gibidir. Devvânî, Ehl-i Sünnet- Şî'a çekişmelerinin hem siyâsal ve hem de sosyal olarak en kesif ve dışlayıcı şekle büründüğü⁹⁸ bir konjonktürün insanıdır. Bu dönemde Şî'a ve Ehl-i Sünnet

⁹⁴ Devvânî, *Celâl*, s. 9, 26, 50, 63; Devvânî, *Tefsir Sûret el-Kâfirûn*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), Selâsu Resâil içinde, Meşhed, 1411 hk., s. 62-63; krş. Hüseyin Hilmi Işık, Rabbânî'nin (v. 1034/1624), vücûd-ı ilâhînin, Zât ile aynı olup olmadığı konulu 4. cild, 230. mektûbunu şerh ederken derin âlimlerden Devvânî (ona göre Devvânî) buyuruyor ki, bu mes'ele, akl çerçevesinin dışındadır. Mevlânâ Câmî ise buyuruyor ki, aklın dışında olan şeyler, keşf ve müşâhede ile görülür, akl bunları anlayamaz. Keza Devvânî diyor ki, adem de, hakîkî vücûdün zuhûrlarındandır, diyor. Bkz. *Tam İlmihâl*: Se'âdet-i Ebediyye, 120. bsk., Hakikat Kitabevi, İstanbul, s. 2012, 959, 961-962, 964, 1085 (kişi no: 191). H. Hilmi Işık 467. kişi no ile İbn-i Teymiyye'yi karalarken de: Ferhârevî'nin Nebrâs'ından naklen Devvânî'nin Akâid-i Adudiyîye şerhinde: İbn-i Teymiyyenin ba'zı kitâblarında, Arş kadîmdir dediğini gördüm, dediğini nakletmektedir. Bkz. *Tam İlmihâl*, s. 1111 (1117). Krş. Devvânî, *Celâl*, s. 9; Serbestzâde, *a.g.e.*, s. 97.

⁹⁵ Bkz. Anay, *a.g.t.*, s. 209, 111-213.

⁹⁶ Devvânî, *el-Hucec*, s. 193, 343, 345. Bu arada adı geçen İbn-i Cevzî'nin hangisi olduğu konusunda bir ihtilâf söz konusudur. H. Anay bunun İbn-i Kayyim (v. 751/1350) olduğunu (bkz. *a.g.t.*, s. 208) işaret ederken *el-Hucec*'in muhakkiki Ali Münib, bunun Ebu'l-Ferec olduğunu belirtmiştir. Bizce de Ebu'l-Ferec olması daha kuvvetle muhtemeldir. Zira 345. sayfada yapılan atıf Ebu'l-Ferec'in (v. 597/1201) *el-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, (thk. M. A. Ahmed Ata, M. Abdülkadir Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, c. V, s. 178) isimli kitabında geçmektedir.

⁹⁷ Devvânî, *el-Hucec*, (rü'yet) s. 233-236, (halku'l-Ku'ran) s. 237-240, (günâhlar) s. 241-250, (ayakları mess- [Tuysirkânî'nin notu için bkz. Devvânî, *el-Kâfirûn*, (thk. S. A. Tuysirkânî) s. 50-52]) s. 251-255, (muta nikahı) s. 256-262, (livata) s. 263- 265, (talak) s. 265-268; (kâfirin necisliği) s. 268-271; (seferde ve cenabette oruç) s. 271-272.

⁹⁸ Burada Yüceer'in şu tembihine katılmamak olası değildir. Kelâm ekollerinin ilişkilerinde muhâtabı/ muârızı anlamak, bakış açılarını iyi tahlil etmek ve farklılıkların yanı sıra ortak noktaların varlığını da görmek isabetli karar vermeyi sağlayacaktır. Zira Kelâmî sistemlerin müşterek yönleri, ayrı olduklarından çok daha fazladır. Bu manada irâde hürriyetini temel prensip kabul eden Mu'tezilî kesimin mihne sürecindeki baskı (bkz. "Mu'tezile Kelâm Sistemi ve Halkla İlişkisi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IV, s. 8, Maraş, 2006, s. 16, 19, 21, 25, 36; İsa Yüceer, *Kelâm Hikmet İlişkisi*, Tablet Yayınları, Konya, 2007, s. 281-284, 411; Abdulhamit Sinanoğlu, *Kelâm Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2005, s. 89) uygulamasını anlamak mümkün değildir. Akılcı bilinen bu kimselerin akıl almaz baskı yollarına başvurmalarının izâhı bulunmamaktadır. Şüphesiz doğru bilinen düşüncelerin başkaları tarafından da benimsenmesini istemek, bunun için çalışmak yadırganamaz fakat bunun baskı ve karalama

çevrelerinin tevarüs ettiği keskin ayrışma ve birbirlerine yönelik söylem, nihâyeten bu tarz bir dile bürünmüştü. Devvânî'nin *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye*'den farklı olarak münhasıran bu çekişmeye adadığı *el-Hucec*'de de, belirtilen saiklerle yazılmış olmasının tezahürleri görülmektedir.

Ayrıca Devvânî'nin bu kitabındaki tutumunda, İbn-i Teymiyye'nin (v. 728/1328) etkisinin de olabileceği düşünülebilir. Bilindiği gibi İbn-i Teymiyye'nin konuya dair *Minhâcu's-Sunne* isimli polemik eserinde⁹⁹ *el-Hucec*'den geri kalmayan bir dili bahis konusudur. Nitekim muhakkik Ali Münib'in mukayeseli tespitlerinden anlaşıldığı kadarıyla Devvânî de bu eserinde İmâm-ı Azam¹⁰⁰ diye nitelediği İbn-i Teymiyye'nin bu muhalled eserinden fazlasıyla yararlanmış¹⁰¹ gözükmektedir.

6. DEVVÂNÎ'NİN Şİ'Î OLDUĞU İDDİASINA DEVVÂNÎ'NİN ESERLERİNDEN CEVAPLAR

Mar'âşî'nin Devvânî'nin Şî'î olduğuna ilişkin tezinin mesnetsiz olduğuna dair Devvânî'nin kendi eserlerinden şu hususları sıralamak mümkündür:

a- Bizzat Şâfi'î ve Eş'arî'ye atıfta bulunmasının yanında,¹⁰² eserlerinde kaynak gösterdiği veya atıfta bulunduğu Ebu'l-Muzaffer Şehfûr b. Tâhir el-İsferâyînî (v. 471/1078), İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî (v. 478/1085), Gazzâlî, Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (v. 675/1277), Sadeddin et-Teftâzânî (v. 797/1395), el-Cürcânî vb. kişilerin¹⁰³ çoğunun i'tikâta Eş'arî, fıkhıta ise Şâfi'î mezhebine mensup oluşları; Ebu Hanife (v. 150/767), İmâm Malik (v. 179/795), Ebu Yusuf (v. 182/798), Muhammed Şeybânî (v. 189/805) ve İbn-i Teymiyye gibi bu mezhebin mensubu olmayanların ise diğer Sünnî mezheplerin kurucusu ya da mensubu olması,¹⁰⁴

ile kabul ettirilmeye çalışılması doğru ve makul değildir. Bu hikmetli duruşun yegâne yolu, farklı yorumları ilmî/ iknâî yöntemle savurmak veya hiç değilse müsamaha ile karşılamak olmalıdır. bkz. İsa Yüceer, "Mu'tezile Kelâm Sisteminde Öteki", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XI, s. 2, Elazığ 2006, s. 4-6, 16; Yüceer, *Kelâm Sistemi*, s. 26; İsa Yüceer, *Mu'tezile -Öncüleri ve Kelâmî Görüşleri*, Van, 1995, s. 358-360.

⁹⁹ İbn-i Teymiyye, *Minhâcu's-Sunneti'n-Nebeviyye*, Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1986, I-III. ciltler; ayrıca bkz. İbn-i Teymiyye, *Şia'ya Reddiye (el-Münteka)*, Tevhid Yayınları, İstanbul, 1998, s. 18 vd.

¹⁰⁰ Devvânî, *el-Hucec*, s. 343.

¹⁰¹ Krş. Devvânî, *el-Hucec*, s. 141, 150, 154, 158, 162, 171, 176-177, 182, 210, 215, 226, 233, 236-237, 240, 251-253, 256, 258, 276, 282, 284-285, 287, 305, 348.

¹⁰² Devvânî, *Vâcibi'l-Cedide*, s. 154, 157, 159, 160-161, 165; Devvânî, *Tefsîr Sûret el-Kâfirûn*, (thk. Cevdet Akbay), Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsîr-u "Kul Yâ Eyyuhel-Kâfirûn" (Edisyon Kritik) içinde, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987, "Basılmamış Yüksek Lisans Tezi", s. 35; Devvânî, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, s. 49, 56.

¹⁰³ Devvânî, *Celâl*, s. 18, 20, 22-23, 25, 30, 35, 59, 65, 68, 75, 77, 82, 84; Devvânî, *Risâle fi Mes'eleti Halk el-A'mâl*, (thk. İlyas Üzüm), Celâleddin ed-Devvânî ve er-Risâle fi Mes'eleti Halkı'l-A'mâl Adlı Eseri (Edisyon Kritik) içinde, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1985, "Basılmamış Yüksek Lisans Tezi", s. 10-14; Devvânî, *Halk el-A'mâl*, (thk. S. A. Tuysirkânî), s. 69-70; Devvânî, *Tehzîb el-Mantık*, vrk. 22/a, 42/b; Devvânî, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, s. 43; Devvânî, *İsbâtu'l-Vâcib el-Kadîme*, s. 82, 84, 112-113.

¹⁰⁴ Devvânî, *Risâle der Divân-ı Mezâlim*, (çev. Ahmed Cedet Paşa, yay. Cavid Baysun), *Tezâkir* içinde, c. IV, s. 85-90, (40-Tetimme), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967, s. 85-90; Devvânî, *Vâcibi'l-Cedide*, s. 151, 158, 162, 164; Devvânî, *Celâl*, s. 9, 26, 50, 63.

- b- Fetvâ verirken dört Sünnî fıkıh mezhebini dikkate alması,¹⁰⁵
- c- Ehl-i Sünnet'e mensup olanları büyük saygıyla anması,¹⁰⁶
- d- Şi'î bilginlerden birini andığında, konu mezheple ilişkiliyse eleştirerek reddetmesi,¹⁰⁷
- e- Bazen bizim mezhepten Kadı Ebu Bekir el-Bâkılânî (v. 403/1013) veya bizim mezhepten İsferyânî ve fakihlerimiz şöyle dedi¹⁰⁸ gibi ibarelerle mensubu bulunduğu mezhebi (Şâfi'î-Eş'arî) açıkça belirtmesi,¹⁰⁹
- f- Şi'a'nın imâmları arasında yer alan ve Ehl-i Sünnet tarafından da saygı gösterilen İmâm Ali (r) (v. 40/661) ve Ca'fer es-Sâdık (v. 148/765) gibi kişileri andığında Şi'îler gibi aleyhisselâm demeyip, radiyallâhu anh, demesi,¹¹⁰
- g- Peygamber'e (s) dua ederken Sünnîler gibi ashaba da salavat getirmesi,¹¹¹
- h- Şi'îlerin sevmedikleri ilk üç halifeyi eserlerinde saygıyla¹¹² anması ve ilk dört halifeyi Mükemmel Halifeler (Hulefâ-ı Râşidîn) kabul etmesi,¹¹³

¹⁰⁵ Bunun en güzel örneği Mezâlîm adlı risâlesidir.

¹⁰⁶ Devvânî, *Celâl*, s. 4.

¹⁰⁷ Burada bir Şi'î kelâmcısı olan et-Tûsî'yi istisna etmek gerekir. Zira et-Tûsî'yi üstat kabul eden Devvânî'nin bu saygısı mezhebi dolayısıyla değil, felsefî görüşleri itibariyledir. Burada et-Tûsî'nin özellikle Tecridü'l-Akâid adlı eserinin Sünnî çevrelerde yaygın olduğu da hatırlanmalıdır. Bkz. Devvânî, *Celâl*, s. 4-5.

¹⁰⁸ Devvânî, el-Kâfirûn, (thk. C. Akbay), s. 24.

¹⁰⁹ Devvânî, *Celâl*, s. 60, 74-75.

¹¹⁰ Devvânî, *Celâl*, s. 18; Devvânî, *Tuhfe-i Rûhânî*, vrk. 30/a, 31/a-b; Devvânî, *el-Erbeûn es-Sultâniyye fi'l-Ahkâmı'r-Rabbaniyye*, Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye blm., no: 01438, vrk. 3/a-b. H. Anay, Devvânî'nin bazı eserlerinin muhtevası sünnî görüşleri içerdiği halde, mesela Ali'nin geçtiği yerlerde Türkiye kütüphanelerinde "radiyallâhu anh" şeklinde dua edilirken, İran'da bulunan bazı yazmalarda "alehisselâm" ibaresi yazılıdır. Yine bir eserin bazı yazmalarında "ve âlihî ve sahbihî ecmaîn" diye dua edilirken, bazı yazmalarda ise "ve âlihî ve zürriyyetihî ecmaîn" duasının yer almasını, bu eserlerin muhtevasından hareketle belirtilen ibarelerinin müstensihler tarafından eklendiğini belirtmektedir (bkz. *a.g.t.*, s. 77). Krş. Devvânî, *Halk el-A'mâl*, (thk. S. A. Tuysirkânî), s. 76; Devvânî, *Halk el-A'mâl*, (thk. İ. Üzümlü), s. 25; Devvânî, *Vâcibi'l-Cedide*, s. 158; Devvânî, el-Kâfirûn, (thk. C. Akbay), s. 33; Devvânî, *el-Hâşiye alâ ez-Zevrâ (Havrâ)*, Tasvir-i Efkâr Matbaası, İstanbul 1286, s. 19; Devvânî, *Risâletü'z-Zevrâ*, s. 181; Devvânî, *ez-Zevrâ fi Tahkik-i el-Mebde vel-Mead*, Tasvir-i Efkâr Matbaası, İstanbul, 1286, s. 16. Bununla birlikte yine İran'daki bazı yazma ve matbularda Peygamber'e ve ashabına dua edilirken ibarenin aslının bozulmadığı da görülmektedir. Krş. Devvânî, *Hâşiye alâ Hutbeti'z-Zevrâ*, Tasvir-i Efkâr Matbaası, İstanbul, 1286, s. 62; Devvânî, *Risâle ez-Zevrâ*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), er-Resâil el-Muhtâra içinde, Kütübhâne-i Umûmî, İsfahân, 1405 hş., s. 91; Devvânî, *Arznâme*, Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye blm., no: 01438, vrk. 308/b.

¹¹¹ Devvânî, *Tefsir Yâ Beni Âdem*, vrk. 150/b; Devvânî, *Arznâme*, vrk. 299/b; Devvânî, *Tahkiki İmânu Fir'avn*, Yazma, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no: N04920, vrk. 148/a; Devvânî, *Celâl*, s. 2; Devvânî, *Risâle fi Mesâil el-Aşre*, Yazma, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no: N04902, vrk. 138/b; Devvânî, *Hâşiyetu't-Tehzib li-Celâli'd-Devvânî*, Bosnevî el-Hâc Muharrem Efendi, İstanbul, [t.y.], s. 2.

¹¹² İmâmîyye Şi'asının ilk üç halife hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Mehmet Salih Arı, *İmamiyye Şiası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, Düşün Yayınları, İstanbul, 2011, s. 72-87.

¹¹³ Devvânî, *Divân-ı Mezâlîm*, s. 86; Devvânî, *Şevâkil el-Hür fi Şerh Heyâkil en-Nûr*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), Selâsu Resâil içinde, Meşhed, 1411hk. s. 246; Devvânî, *el-Erbeûn*, vrk. 1/b-2/a; Devvânî, *Celâl*, s. 85-86, 93; Devvânî, *Ahlâk*, vrk. 27/a, 46/b, 54/a, 56/b, 81/b, 97/b, 111/b, 113/b; ayrıca bkz. Devvânî, *el-Hucec*, s. 273-319.

1- Şî'îlerin çoğu zaman kötü sıfatlarla andıkları Ayşe (r) ve Ömer'i (r) saygıyla anması ve onlardan rivâyet edilen hadislere yer vermesi,¹¹⁴

i- Şî'î hadis kitapları yerine Sünnîlerce muteber görülen hadis kitaplarına ve bunlarda rivâyet edilen hadislere müracaat etmesi

bu durumun örnek kabilinden verileridir.¹¹⁵ Kaldı ki yazarımızın son eserlerinden olan *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye*'de kurtuluşa erecek fırkanın Eş'arîler olduğunu açıkça belirtmesi¹¹⁶ ve bu eserde imâmet¹¹⁷ vb. bazı konularda Şî'a'yı eleştirmesi¹¹⁸ onun mezhebini daha da açıklığa kavuşturmuştur.

Belirtmemiz gereken diğer bir husus ise, ilmî şahsiyeti ele alınırken görüldüğü üzere, Devvânî'nin bütün eserleri göz önüne alındığında, kelâm sahasında yer yer kendisine ait düşünceleri olmakla birlikte ana çizgi itibarıyla Eş'arîliği benimsediği ve Mu'tezileyi sık sık tenkit ettiği¹¹⁹ Buna dayanarak, Şî'a'nın pek çok konuda Mu'tezilenin görüşlerini kabul ettiği¹²⁰ dikkate alındığında Mu'tezileye yönelttiği eleştirilerin, dolaylı da olsa Şî'a kelâmına da yöneltmiş olduğu söylenebilir. Bütün bu delillerin yanında, Devvânî'nin eserlerinde, uzak te'villere girişerek yapılacak yorumlar istisna edilirse, onun Şî'îliğine delâlet eden herhangi bir ibare bulunamayacağını da ilave etmemiz gerekmektedir.

Mamafih durum şunu gösteriyor ki müellif, Ehl-i Sünnet anlayışına sahip olmakla birlikte, Şî'îler tarafından da sahiplenilmiş biridir. Bu, bazı araştırmacıların dediği gibi Devvânî'nin katı bir mezhep taraftarlığı yapmamış olmasından kaynaklanmış olabileceği gibi, nitekim o bazı yerlerde Şî'î olmadığını vurgulamakla birlikte sert eleştiriler de yapmamıştır.¹²¹ Keza onun şöhreti üzerinden sonuç devşirmek de hedeflenmiş olması söz konusudur. Ancak kanımızca bahis konusu bu iddia veya sahiplenmenin esas nedeni Devvânî'nin mensubu olduğu sûfîzmin (mistisizim), büyük ölçüde hem On İki İmâm Şî'ası hem de İsmailî Şî'ası'nı kapsayacak sûrette Şî'a bâtinîliği ile örtüşen bâtinî¹²² bir boyuta sahip olmasıdır.¹²³ Zira Devvânî de

¹¹⁴ Devvânî, el-Erbeûn, vrk. 1/b, 2/b, 3/a-b, 4/a; Devvânî, *Celâl*, s. 84, 90; Devvânî, el-Kâfirûn, (thk. C. Akbay), s. 14; Devvânî, el-Kâfirûn, (thk. S. A. Tuysirkânî), s. 49; Devvânî, Ahlâk, vrk. 52/b.

¹¹⁵ Devvânî, *Celâl*, s. 3, 84; Devvânî, el-Kâfirûn, (thk. C. Akbay), s. 13-14, 37; Devvânî, Şevâkil, s. 244; Devvânî, Tefsiru Sûreti'l-İhlâs, s. 60.

¹¹⁶ Devvânî, *Celâl*, s. 3-4.

¹¹⁷ Bkz. Mustafa Öz - Avni İlhan, "İmâmet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 201-203; M. Akif Aydın, "İmâmet (Fıkıh)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 203-206.

¹¹⁸ Devvânî, *Celâl*, s. 3-4, 85-87.

¹¹⁹ Tenkitlerine örnek olarak bkz. Devvânî, *Vâcibi'l-Cedîde*, s. 140, 157, 163-165; Mu'tezile'yi tekfirin doğru olmayacağını belirtmektedir. Devvânî, *Celâl*, s. 90.

¹²⁰ Bu görüşü Devvânî'nin kendisi de benimsediğine göre anılan tenkitler onun düşüncelerinde daha da önem kazanmaktadır. Bkz. Devvânî, *Celâl*, s. 4; İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (çev. M. Saim Yeprem), Marifet Yayınları, İstanbul, 1981, s. 109-110.

¹²¹ Krş. Atbaş, *a.g.t.*, s. 9.

¹²² Abdülcelil Şelebi, Batınî yorumculuğu ve Şî'a akidesini en çok etkileyen felsefe; Eflâtûn Felsefesi, Yeni Eflâtûnculuk ve Pisagor Felsefesidir. Bunun içindir ki Şî'anın akide ve tefsirlerinde Eflâtûnculuğa ait misâl ve ideler âlemi, işrak, varlık kategorileri vb. teorilerin esaslı ve geniş yer edindiğini görürüz, demektedir (bkz. "Batınî Tefsirinin Doğuşu ve Nedenleri", (çev. G. Arslan), *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IX, s. 1, 2004, s. 101-104; ayrıca bkz. Ian Richard Netton, "İslâm Felsefesinde Yeni Eflâtunculuk", (çev.

tasavvufî konularda, Şî'a irfân kültüründen pek de farklı düşünmemektedir. Nitekim bu sahayla ilgili konularda onlara muhalefeti ve eleştirisi hemen hiç görülmemektedir. Çünkü irfânî Şî'a kültürü, tasavvufî ve felsefî mahiyetteki İbn-i Arabî düşünce sisteminin bütün renklerini taşımaktadır.¹²⁴ Hatta neredeyse bire bir aynı noktalarda buluşmaktadırlar. Esasen daha önce belirttiğimiz gibi İbn-i Arabî'nin kendisi de Şî'î tandanslı İhvân-ı Safâ felsefesinden ileri derecede etkilenmiş idi.¹²⁵ İmdi Devvânî de İbn-i Arabî ile aynı yerde durduğundan dolayı adı geçen alanlarda olmayan ihtilâflardan bahsetmesi, tartışmalara dalması beklenmemelidir. O, münhasıran imâmet ve mesela sahabe ile ilgili konularda Şî'a'ya karşı cephe almış ve buna benzer konularda veryansın etmiştir.

Sonuç

Tahsil hayatı, Sünnî bir hanedan olan Akkoyunlular tarafından getirildiği görevler, yetiştirmiş olduğu öğrenciler ve telif ettiği eserler itibariyle i'tikâтта Eş'arî ekolünün fikirlerini, fıkhîta Şâfi'î mezhebinin görüşlerini benimsediği anlaşılan Devvânî'nin okuduğunu zikrettiği eserler arasında Tûsî'nin İmâmîyyenin kelâm klasiği durumundaki *Tecrîdu'l-Kelâm* adlı eseri hariç Şî'î bir bilgin tarafından yazılmış kitap olmaması da ayrıca dikkate değerdir. Tûsî'nin adı geçen eserinin Sünnî çevrelerde de okutulduğu ve revaçta olduğu düşünülürse bunun aldığı tahsil ve şahsiyeti yönünden bir değişikliğe işaret etmediği bellidir. Bütün bunlardan sonra, Devvânî'nin Eş'arî akâidine bağlı bir Sünnî olarak yetiştiği ve hayatını öylece tamamladığı rahatlıkla söylenebilir.

Bu bağlamda hadis ilminde Sünnî çevrelerce en muteber hadis kitaplarından sayılan İsmail Buhârî'nin (v. 256/869) *el-Câmi' es-Sahîh* adlı eserini ve bir Sünnî bilgini olan Ebu Zekeriya en-Nevevî'nin (v. 675/1277) *Kitab el-Erbain* adlı kırk hadis kitabını okumasına, hocalarının büyük bir kısmının Eş'arî kelâmcısı Cürçânî'nin öğrencileri olmasına, haklarında bilgi sahibi olduğumuz babası da dâhil İbn-i Hacer el-Askalânî (v. 852/1449) gibi bazı hocalarının Sünnî oluşuna ve bazı hocalarının ise Şâfi'î nisbesiyle anılışına dikkat çekmek istiyoruz.

Nihayet Sünnî bir eğitimden geçen Devvânî'nin, fikhî yönden Şâfi'î, i'tikâdî açıdan ise Eş'arî kelâmcısı olduğu ve bilahare Şî'a'ya geçtiği şeklindeki iddiaların aksine hayatında herhangi bir mezhep değiştirme olayının meydana gelmediğini yapılan çalışmalar ortaya koymaktadır.

Gürbüz Deniz), *Dinî Araştırmalar*, c. VII, s. 19, 2004, s. 353). Ancak makalenin çevireni Gıyasettin Arslan, üstad Şelebi'nin, Batınîliğin kökenleri konusunda sadece Şî'a'yı örnek vermesi pek objektif olmamıştır. Sünnî dünyada oldukça yaygın olan sûfî mistisizminin de bundan etkilendiği bir gerçektir, diyerek tenkit etmektedir. Bkz. s. 103 (7. Dipnot), 106.

¹²³ Bkz. Akman, *Celâleddin ed-Devvânî*, s. 152, 165-170; krş. Seyyid Hüseyin Nasr, "Mistik Geleneğe Giriş", *İslam Düşünce Tarihi- İslâm Felsefesi Tarihi* içinde, (Editörler: S. H. Nasr- O. Leoman, çev. Ş. Öçal- H. T. Başoğlu), Açılım Kitap, İstanbul, 2007, c. II, s. 11.

¹²⁴ Bkz. Akman, *İbn-i Arabî*, s. 461-475.

¹²⁵ Ömer Faruk Altıparmak, "İhvân-ı Safâ ve Tasavvuf", *Tasavvuf | İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, c. IX, s. 22, 2008, s. 89, 94, 101; Ebu'l-Alâ Affî, *Muhyiddîn İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, (Çev. Mehmed Dağ), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 163 vd.; Ahmet Gemi, "Ebû Abdillâh Celâleddîn Muhammed b. Es'as b. Muhammed ed-Devvânî ve "Risâle fi İ'râbi lâ İlâhe İllallâh" Adlı Eseri", *EKEV Akademi Dergisi*, c. XVIII, s. 58, 2014, s. 724.

Kaynakça

ABBAS EL-AZZÂVÎ, Abbas b. Muhammed b. Samir, *Tarihu'l-Irak Beyne İhtilaleyn*, İntişaratü'ş-Şerîf er-Radi, Kum, 1410.

ABDÜLHAMİD, İrfan, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (çev. M. Saim Yeprem), Marifet Yayınları, İstanbul, 1981.

AFÎFÎ, Ebu'l-Alâ, *Muhyiddîn İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, (Çev. Mehmed Dağ), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.

AKBAY, Cevdet, *Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsir-u Kul ya Eyyuhel Kafirun (edisyon kritik)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987, "Basılmamış Yüksek Lisans Tezi".

AKBULUT, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1992.

AKGÖĞ, Harun, *Ali el-Kârî Hayatı Eserleri ve İbn Arabî'ye Eleştirisi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1995, "Basılmamış Yüksek Lisans Tezi".

AKMAN, Mustafa, "Mehdî İnanıcı Özelinde İlmî Çalışmalar İle Günümüz Toplumunun Geleneksel Anlayışı Arasında Görülen Uyuşmazlıklar, Bunun Yansımaları Ve Çözüm Önerileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 10, s. 51, Ağustos 2017, s. 1209- 1233.

AKMAN, Mustafa, *Celâleddin ed-Devvânî ve ahlâkî, siyâsî, felsefî, tasavvufî ve kelâmî görüşleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.

AKMAN, Mustafa, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.

AKMAN, Mustafa, *İbn-i Arabî: Kelami Tartışmalar, Sorular, Şüpheler*, Ekin Yayınları, İstanbul 2017.

ALTIPARMAK, Ömer Faruk, "İhvân-ı Safâ ve Tasavvuf", *Tasavvuf | İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, c. IX, s. 22, 2008.

ANAY, Harun, "Celâlüddîn ed-Devvânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 257-262.

ANAY, Harun, "Mîr Gıyâseddin Mansûr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 125-128.

ANAY, Harun, *Celâleddin Devvânî: Hayatı, Eserleri Ahlak Ve Siyaset Düşüncesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994, "Basılmamış Doktora Tezi".

APAK, Adem, "Muhammed b. Ebu Bekir es-Sıddîk", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 518.

ARI, Mehmet Salih, *İmamiye Şiası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, Düşün Yayınları, İstanbul, 2011.

ATAY, Mehmet, *Kütüb-i Sitte'deki Mehdi Hadislerinin Dinler Tarihi Açısından İncelenmesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2003. "Basılmamış Yüksek Lisans Tezi".

ATBAŞ, Suat, *Adudiddin el-İci'nin Akâid Metni Üzerine Yapılan Şerh ve Hâşiyeler*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007, "Basılmamış Yüksek Lisans Tezi".

AYDERÛSÎ, Ebû Abdülkadir b. Şeyh b. Abdullah, *Tarih'un-Nûr es-Sâfir an Ahbari'l-Karni'l-Aşir*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.

AYDIN, M. Akif, "İmâmet (Fıkıh)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 203-206.

BALTACI, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: teşkilat, tarih*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976.

BAYAT, Mangol, "Kaçar Dönemi İran'ında Tasavvuf Karşıtlığı", (çev. Abdullah Kartal), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIII, ss. 1, 2004, s. 229-243.

BROCKELMANN, C., "Bekri", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1961, c. II, s. 459-460.

BROCKELMANN, C., "ed-Devvânî", *Dâiret el-Maârif el-İslâmîyye*, İntişarat-ı Cihan, Tahran, 1933, c. IX, s. 307-308.

CÂBİRÎ, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, (çev. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

CEZÂİRÎ, es-Seyyid Nimetullah, *el-Envaru'n-Nu'maniyye*, 4. bsk. Müessesetu'l-İlmi li'l-Matbuat, Beyrut, 1984.

DEHBÂŞÎ, Mehdî, "Tahlîli Ez Endişehâyı Felsefî ve Kelâmî Celâleddîn Muhakkık Devvânî (Celaleddin Muhakkik Devvânî'nin Felsefî ve Kelâmî Düşüncelerinin Analizi)", *Hiredname-i Sadrâ Felsefe ve Kelâm* dergisi, III, Bahar 1375, ss. 40-51.

DELİBAŞ, Şükrü, *Din'de Sapmalar ve Kur'an'a Dönüş*, Ufuk Yayınları, İstanbul, 1998.

DEVÂNÎ, Muhammed Ali, "Celaleddin Devvânî", (Bamefakhiri İslam Aşnaşevim, Karni Nahom-i Hicri), *Mekteb-i İslam* aylık dergi içinde, V, 3, Merkez-i Tahkikat-ı kampiyotır-ı Ulum-ı İslamî, (www.noormags.com), s. 38-44.

DEVÂNÎ, Muhammed Ali, "Celaleddin Devvânî", (Bamefakhiri İslam Aşnaşevim, Karni Nahom-i Hicri), *Mekteb-i İslam* aylık dergi içinde, V, 4, Merkez-i Tahkikat-ı kampiyotır-ı Ulum-ı İslamî, (www.noormags.com), s. 30-35.

DEVÂNÎ, Muhammed Ali, "Risâle-i der Şerh-i Hâl-ı Celâleddîn-i Devvânî (Celâleddîn Devvânî'nin Hayatı Hakkında Bir Risâle)", (yay. Muzaffer Bahtiyar), *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî* [Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât-ı Tahrân] içinde, Dânişgâh-ı Tahrân Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî, c. XVII, ss. 3-4, Tahran, 1349. s. 447-456.

DEVVÂNÎ, *Arznâme*, Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye blm., no: 01438, vrk. 299/b-313/b.

DEVVÂNÎ, *Risâle fi Tahkiki İmânî Fir'avn*, Yazma, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no: N04920, vrk. 148-149.

DEVVÂNÎ, *Ahlâk-ı Celâlî Arapça Çevirisi*, Yazma, (Mütercim: belirsiz, Hattat:

Muhammed Necib el-Eyyubî el-Maruf bi Suyulcizâde), Yazım tarihi: 1220, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Eski Kayıt: 2325, Yeni Kayıt: 1909.

DEVVÂNÎ, Celâleddin, *Celâl Şerhu el-Akâid el-Adudîyye*, Matbaa-ı el-Hac Muharrem Efendi el-Bosnevî, yy., İstanbul, 1290.

DEVVÂNÎ, Celâleddin, *Hâşiye alâ et-Tasavvurât* (Hâşiye ala Hâşiyeti's-Seyyid ala Şerhi'ş-Şemsiyye), Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, *Bağdatlı Vehbi blm.*, no: 00867, İstanbul, 1307.

DEVVÂNÎ, Celâleddin, *Risâle-i Tuhfe-ı Rûhânî* (Risâle-i Havâss-ı Hurûf), Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, *Şehid Ali Paşa blm.*, no: 02775, 24/b-32/b.

DEVVÂNÎ, Celâleddin, *Tefsir Yâ Beni Âdem*, Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, *Esad Efendi blm.*, no: 03685, vrk. 150-164.

DEVVÂNÎ, Celâleddin, *Unmûzecu'l-Ulûm*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), Selâsu Resâil içinde, Meşhed, 1411 hş., ss. 263-340.

DEVVÂNÎ, *el-Erbeûn es-Sultâniyye fi'l-Ahkamı'r-Rabbaniyye*, Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye blm., no: 01438, vrk. 1/b-4/b.

DEVVÂNÎ, *el-Hâşiye alâ ez-Zevrâ (Havrâ)*, Tasvir-i Efkar Matbaası, İstanbul 1286. [Eser üç risâleden oluşmaktadır. Sırasıyla: a. ez-Zevrâ [ve'l-Havrâ] (s. 2-16) b. el-Hâşiye alâ ez-Zevrâ (s. 17-48) c. Hâşiye alâ hutbeti'z-Zevrâ (s. 49-62)].

DEVVÂNÎ, *el-Hâşiyetu'l-Eceddu'l-Celaliyyetu ala'ş-Şerhi'l-Cedid li't-Tecrid*, Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar blm. No: 05552, 94 vrk.

DEVVÂNÎ, *el-Hucecu'l-Bâhire fi İfhâm'it-Taifet'il-Kâfîret'il-Fâcîre ve Huve fi'r-Redd ale'r-Rafîda*, (thk.-dirase: Abdullah Hac Ali Münib), 1. bsk., Mektebt'ul-İmâm el-Buhârî, 2000.

DEVVÂNÎ, *ez-Zevrâ fi Tahkîk-i el-Mebde vel-Mead*, Tasvir-i Efkar Matbaası, İstanbul, 1286 (Havrâ ve Hâşiye ala Hutbe ile birlikte basım).

DEVVÂNÎ, *Hâşiye alâ Hutbeti'z-Zevrâ*, Tasvir-i Efkar Matbaası, İstanbul, 1286.

DEVVÂNÎ, *Hâşiyetu't-Tehzib li-Celâli'd-Devvânî*, Bosnevî el-Hac Muharrem Efendi, İstanbul, [t.y.], s. 1-52. (M. Mir Zahid b. M. Eslem el-Kabilî el-Mantikî Mir Zahid, Tehzibu Mirî ile birlikte ciltlenmiş),

DEVVÂNÎ, *R. İsbâtu'l-Vâcib el-Kadîme*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), Seb'u Resâil içinde, Tahran, 2002/1381.

DEVVÂNÎ, *Risâle der Divân-ı Mezâlim*, (çev. Ahmed Cedet Paşa, yay. Cavid Baysun), Tezâkir içinde, c. IV, s. 85-90, (40-Tetimme), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967.

DEVVÂNÎ, *Risâle ez-Zevrâ*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), er-Resâil el-Muhtâra içinde, Kütübhâne-i Umûmî, İsfahân, 1405 hş., s. 81-91.

DEVVÂNÎ, *Risâle fi Mesâil el-Aşre* (Risâle fi Mesâil min Fünûnin Şettâ /Unmûzecu'l-Ulûm), Yazma, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no: N04902, vrk. 107-138.

DEVVÂNÎ, *Risâle fi Mes'eleti Halk el-A'mâl*, (thk. İlyas Üzüm), Celâleddin ed-Devvânî ve er-Risâle fi Mes'eleti Halkı'l-A'mâl Adlı Eseri (Edisyon Kritik)

içinde, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1985, “Basılmamış Yüksek Lisans Tezi”.

DEVVÂNÎ, *Risâle Halk el-A'mâl*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), er-Resâil el-Muhtâra içinde, Kütübhâne-i Umûmî, İsfahân 1405 hk., s. 67-76.

DEVVÂNÎ, *Risâle İsbâtu'l-Vâcibi'l-Cedide*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), Seb'u Resâil içinde, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran, 2002/1381, s. 117-170 (İsmail Hacı İsfehânî'nin eseriyle beraber basılmış).

DEVVÂNÎ, *Risâletu'z-Zevrâ*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), *Seb'u Resâil* içinde, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2002/1381, ss. 173-184. (İsmail Hacı İsfehânî'nin eseriyle beraber basılmış).

DEVVÂNÎ, *Şerhu Risâleti'z-Zevrâ*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), *Seb'u Resâil* içinde, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran, 2002/1381, ss. 201-225. (İsmail Hacı İsfehânî'nin eseriyle beraber basılmış).

DEVVÂNÎ, *Şevâkil el-Hûr fî Şerh Heyâkil en-Nûr*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), Selâsu Resâil içinde, Meşhed, 1411 hk. s. 99-261.

DEVVÂNÎ, *Tefsîr Sûret el-Kâfirûn*, (thk. Cevdet Akbay), Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsir-u "Kul Yâ Eyyuhel-Kâfirûn" (Edisyon Kritik) içinde, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987, “Basılmamış Yüksek Lisans Tezi”.

DEVVÂNÎ, *Tefsîr Sûret el-Kâfirûn*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), Selâsu Resâil içinde, Meşhed, 1411 hk., s. 35-74.

DEVVÂNÎ, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), er-Resâil el-Muhtâra içinde, Kütübhâne-i Umûmî, İsfahân 1405 hk., s. 35-61.

DEVVÂNÎ, *Tehzîb el-Mantık ve el-Kelâm*, Yazma, Nurosmaniye Kütüphanesi, no: 02749, (Hattat: Ömer b. el-ahd, yazım tarihi: 1135h).

DİYNANÎ, Ğulamhuseyin İbrahimî, *Celâleddin Devanî Filozof-i Zovki Teellüh*, İntişarât-ı Hermes, Tahran, 1390/2012.

EBU REYYAN, Muhammed Ali, *Usulu'l-Felsefeti'l-İşrâkiyye İnde Şehabeddin es-Sühreverdî*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, İskenderiye, 1987.

EFENDİOĞLU, Mehmet, “Fezâilü's-Sahâbe”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, c. XII, s. 534-538.

EFENDİOĞLU, Mehmet, “Sahâbe”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2008, c. XXXV, s. 491-500.

EMİN, Ebu Muhammed Seyyid Muhsin b. Abdilkerim b. Ali Muhsin, *A'yânü's-Şîâ*, (thk. Hasan el-Emin), Dâru't-Taaruf, Beyrut, 1983.

EROĞLU, Muammer, “Devvânî”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1977, c. III, s. 565-566.

FATIŞ, Emrullah, “Hz. İsa'nın Mehdi Ve Decalle İlişkilendirilmesi Üzerine”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIII, 2012.

FURÛZENDE, Ferište Ferîdûnî, “Zindegânî-î Celâleddin Devvânî”, *Devvânî, Tehlîliyye* içinde (mukaddime), İntişarat-ı Müessesesi-i Keyhân, Tahran, 1373, ss.

1-21.

GEMİ, Ahmet, “Ebû Abdillâh Celâluddîn Muhammed b. Es'as b. Muhammed ed-Devvânî ve “Risâle fi İ'râbi lâ İlâhe İllallâh” Adlı Eseri”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2014, c. XVIII, s. 58, s. 723-737.

GÜMÜŞ, Sadreddin, *Seyyid Şerîf Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*, İslami İlimler Araştırma Vakfı N, İstanbul, 1984.

HÂİRÎ, Abdülhüseyin (yay. haz.), *Fihrist-i Kitabhane-i Meclis-i Şura-yı Milli, Meclis-i Şura-yı Milli (Fihrist-i Meclis)*, Tahran, 1966.

HANSÂRÎ, Muhammed Bakır el-İsbahânî, *Ravdât el-Cennât fi Ahvâl el-Ulemâ ve es-Sâdât*, (thk. Esedullah İsmailiyyân), Mektebetu İsmailiyyan, Tahran- Kum, 1390.

IŞIK, Hüseyin Hilmi (M. Sıddık Gümüş), *Tam İlmihâl: Se'âdet-i Ebediyye*, 120. bsk., Hakikat Kitabevi, İstanbul, 2012.

İBN-İ AŞÛR, M. Tahir, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, (çev. Vecdi Akyüz), Rağbet Yayınları, İstanbul, 2000.

İBN-İ CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, (thk. M. A. Ahmed Ata, M. Abdülkadir Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

İBN-İ İMAD, Ebu'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbari men Zeheb*, Daru'l-Mesire, Beyrut, 1979.

İBN-İ TEYMİYYE, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Minhâcu's-Sunneti'n-Nebeviyye: fi Nakdi Kelami's-Şîâtî'l-Kaderiyye*, (thk. M. Reşad Salim), Câmîatu'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1986.

İBN-İ TEYMİYYE, Şia'ya Reddiye (el-Münteka), Tevhid Yayınları, İstanbul, 1998.

İLHAN, Avni, *Mehdilik*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993.

İMANİ, Mehdi Fakih, “Zamanın İmamı”, *Ehl-i Beyt Mesajı Dergisi*, c. I, s. 1/Haziran-Ağustos, Ankara, 1993, s. 75- 90.

KÂTİB ÇELEBİ, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Kesf ez-Zünûn an Esami'l-Kütüb ve'l-Fünun*, (tsh. M. Ş. Yaltkaya, Kilisli R. Bilge), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1941 vd.

KEVSERANİ, Vecih, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, (çev. M. Canyürek), Denge Yayınları, İstanbul 1992.

MAR' AŞÎ, Allâme Kadı Nûrullah Şüşterî (et-Tüsterî), *Kitab-ı Müstetâb-ı Mecâlis el-Mü'minîn*, Tahran, 1365hş.

MÜNİB, Abdullah Hac Ali, “Mukaddime ve Notlar”, ed-Devvânî, *el-Hucecu'l-Bâhire fi İfhâm'ıt-Taifet'il-Kâfiret'il-Fâcire ve Huve fi'r-Redd ale'r-Rafida* içinde, 1. bsk., Mektebt'ul-İmâm el-Buhârî, 2000.

MÜNZEVÎ, Ahmed, *Fihrist-i Nüşaha-yı Hattı Farisî, Müessese-i Ferheng-i Mintika*, Tahran, 1969.

NASR, Seyyid Hüseyin, “Mistik Geleneğe Giriş”, *İslam Düşünce Tarihi- İslâm*

Felsefesi Tarihi içinde, (Editörler: S. H. Nasr- O. Leoman, çev. Ş. Öçal- H. T. Başoğlu), Açılım Kitap, İstanbul, 2007, c. II, s. 11-15.

NECEFÎ, Ali el-Fazıl el-Kaînî, *Mu'cem Müellifi eş-Şîâ*, Vizaretu'l-İrşadi'l-İslâmî, Kum, 1984.

NETTON, Ian Richard, "İslâm Felsefesinde Yeni Eflâtunculuk", (çev. Gürbüz Deniz), Dinî Araştırmalar, c. VII, s. 19, 2004, s. 351-355.

NÎ'MET, Abdullah, *Felasifetü's-Şîâ hayatuhum ve asaruhum*, Dâru'l-Fikri'l-Lübnani, Beyrut, 1987.

NÛR EL-HÎDÂYE, (thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî), *er-Resâil el-Muhtâra* içinde, İsfahân, 1405 hk., s. 109-128.

NURBAHŞ, Sima Sadat, "Zindg-yi Asarr-u Endişehay-ı Celâleddîn Devvânî (Celâleddîn Devvânî'nin Hayatı, Eserleri ve Düşünceleri)", *Tahkikat-ı İslami*, c. XIII, s. 1-2, Bahar- Tabistan 1378, s. 207-228.

ÖZ, Mustafa - Avni İlhan, "İmâmet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 201-203.

ÖZEL, Ahmet, "Şüşteri", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, XXXIX, 277-279.

PÛRCEVÂDÎ, Nasrullah, "On İki İmam Şiiliğinde Tasavvufa Muhalefet", (çev. Abdullah Kartal), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, cilt: XI, sayı: 1, s. 233-242.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, "Mehdî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, c. XXVIII, s. 369-371.

SERBESTZÂDE, Ahmet Hamdi, *İlm-i Kelâmdan Akâid-i Adudîyye Şerhi Celâl Tercümesi*, Serasi Matbaası, Trabzon, 1310.

SİNANOĞLU, Abdulhamit, *Kelâm Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2005.

SÛBHÂNÎ, Ca'fer (takdim ve işraf), *Mu'cemu tabakati'l-mütekellimin*, el-lecne el-İlmiyye Müessesetu'l-İmâm es-Sâdik, Kum, 1425 hk.

ŞELEBÎ, Abdülcelil, "Batnî Tefsirinin Doğuşu ve Nedenleri", (çev. Gıyasettin Arslan), *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IX, s. 1, 2004, s. 99-108.

ŞENSOY, Sedat, "Ta'likât", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 508-510.

ŞİRÂZÎ, Fursatu'd-Devle, *Âsâr-ı Acem*, Bünyad-ı Ferheng-i İran, Tahran, 1983.

ŞÜKÛHÎ, Ebu'l-Fazl, "Zindegi-yu Endişe-i Siyasi-yi Celâleddîn Devvânî (Celâleddîn Devvânî'nin Hayatı ve Siyasi Düşünceleri)", *Ulumu Siyasi*, Danişgah-ı Bakır El-Ulum, c. I, s. 3, Zimistan 1377, s. 235-285.

TABATABÂÎ, Muhammed Mehdî b. el-Murtaza Bahrülulum, *Ricalü's-Seyyid Bahru'l-Ulum/ el-Ma'rûf bi el-Fevâid er-Ricâlîyye*, (thk. Seyyid M. Sad Bahrülulum, Hüseyin Bahrülulum), Mektebetü's-Sadık, Tahran, 1944.

TAHRÂNÎ, Muhammed Muhsin Aga Büzürg-i, *ez-Zerîa ila Tasanifi's-Şîâ: el-Müstedrekât*, (haz. Seyyid Ahmed Hüseyini), Dâru'l-Edva, Beyrut, 1986.

- TAHRÂNÎ, Muhammed Muhsin Aga Büzürg-i, *Tabakâtu A'lâmi's-Şîâ: ihyâü'd-dasır mine'l-karni'l-aşr*, (thk. Ali Nakî Münzevî), Danişgah-ı Tahran, Tahran, 1986.
- TEBRÎZÎ, Muhammed Ali b. Muhammed Tahir Müderris, *Reyhânetu'l-Edeb fî Terâcimi'l-Ma'rûfîn bi'l-Künye evi'l-Lakab: Küna ve Elkab*, Çaphane-i Şafak, Tebriz, 1347hş.
- TUYSİRKÂNÎ, Seyyid Ahmed, “Giriş”, *er-Resâil el-Muhtâra* içinde, (takdim, thk., ta'lik), Kütübhâne-i Umûmî, İsfahân, 1405 hk. s. 7-8, 17-27.
- VACCA, V., “Sıddık”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1966, c. X, s. 550.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Kıyamet Alâmetleri”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, c. XXV, s. 522-525.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Mehdî (İslâm İnancında Mehdî)”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, c. XXVIII, s. 371-374.
- YÜCEER, İsa, “Mu'tezile Kelâm Sistemi ve Halkla İlişkisi”, *Kahramanmraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IV, s. 8, Maraş, 2006, s. 15-40.
- YÜCEER, İsa, “Mu'tezile Kelâm Sisteminde Öteki”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XI, s. 2, Elazığ 2006.
- YÜCEER, İsa, *Kelam Fırkalarında Yöntem*, Tablet Yayınları, Konya, 2007.
- YÜCEER, İsa, *Kelam Hikmet İlişkisi*, Tablet Yayınları, Konya, 2007.
- YÜCEER, İsa, *Mu'tezile -Öncüleri ve Kelâmî Görüşleri*, Van, 1995.
- ZEYDAN, Corci b. Habib, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabîyye*, (göz. geç. Şevki Dayf), Dâru'l-Hilâl, [y.y.]: [t.y.].